

Εμμανουήλ Κριαράς: homo universalis

Χριστόφορος Χαραλαμπάκης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εισήγηση αυτή παρουσιάζεται αδρομερώς ο βίος και το έργο του Εμμανουήλ Κριαρά (1906-2014), του τελευταίου κορυφαίου δημοτικιστή του εικοστού αιώνα και του διαπρεπέστερου νεοέλληνα λεξικογράφου. Έχοντας το σπάνιο προνόμιο να ζήσει 108 χρόνια και να παράγει επιστημονικό έργο υψηλής στάθμης ως τις τελευταίες μέρες της ζωής του, αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού για τις βιολογικές αντοχές του, τις μεγάλες κοινωνικές του ευαισθησίες, τις σταθερές δημοκρατικές του αρχές, την παρρησία και τη διορατικότητά του. Ύστερα από μια σύντομη επιλεκτική αναφορά στους βασικούς σταθμούς του βίου του παρουσιάζονται πτυχές του εντυπωσιακού σε ποσότητα και ποιότητα πολυσχιδούς έργου του. Ο Εμμανουήλ Κριαράς υπήρξε ρηξικέλευθος λεξικογράφος, πρωτοπόρος δημοτικιστής, λαμπρός βυζαντινολόγος, καινοτόμος νεοελληνιστής, ο πρώτος συγκριτικός γραμματολόγος στην Ελλάδα, διαπρεπής κρητολόγος, δεινός επιστολογράφος και στα νεανικά του χρόνια ποιητής και πεζογράφος. Ως γνήσιος παιδαγωγός και χαρισματικός δάσκαλος με βαθύτατα φιλοσοφημένη παιδεία αγωνίστηκε με πάθος, παρρησία και τόλμη για την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού, χωρίς να πτοηθεί από τις διώξεις. Υπήρξε πνεύμα καθολικό, πραγματικός Διδάσκαλος του Γένους.

Emmanouil Kriaras: homo universalis

Christoforos Charalambakis

SUMMARY

In this proposal the life and the work of Emmanouil Kriaras (1906-2014) is outlined. He was the last eminent demoticist of the twentieth century and the most famous Greek Lexicographer. He has had the rare privilege of having a long healthy life of 108 years and was able to produce high quality scientific work. He has been admired for his stamina, social sensibilities, the stable democratic principles, courage and insight. We first present a brief selective reference to the main stations of his life and then we demonstrate some aspects of his stunning in quantity and quality multifarious work. Kriaras has been pioneering lexicographer, innovative demoticist, brilliant byzantinist, famous specialist in Cretan literature and in Modern Greek language and literature. He was the introducer of comparative literature in Greece, an eager correspondent and in his earliest years poet and prose writer. As a true educator and charismatic teacher with sound philosophical education he fought with passion, courage and boldness for the elevation of educational level of the people, without being scared by the prosecutions. He was a homo universalis, a teacher of the nation.

A. Πτυχές του πολυτάραχου βίου του

Ο Εμμανουήλ Κριαράς ευτύχησε να δει εν ζωή δημοσιευμένες τρεις βιογραφίες του,¹ ενώ φρόντισε και ο ίδιος για την υστεροφημία του με την έκδοση δύο στην ουσία αυτοβιογραφιών του² και πληθώρας επιστολών. Ο ίδιος, έχοντας το προνόμιο να διατηρώ μακρά φιλία και αλληλογραφία μαζί του, ασχολήθηκα με διάφορες πλευρές του επιστημονικού του έργου.³

Γεννήθηκε στον Πειραιά από Σφακιανούς γονείς στις 28 Νοεμβρίου 1906 και πέθανε από ανακοπή της καρδιάς στη Θεσσαλονίκη στις 22 Αυγούστου 2014. Η νεκρώσιμη ακολουθία εψάλη με κάθε επισημότητα στη συμπρωτεύουσα, στον Ιερό Ναό της Αγίας Σοφίας. Η ταφή του έγινε στις 27 Αυγούστου στην αγαπημένη του Κρήτη, στο κοιμητήριο Στερνών, στο θρυλικό Ακρωτήριο, κοντά στους τάφους του Ελευθέριου και Σοφοκλή Βενιζέλου. Οι εκδηλώσεις που ακολούθησαν ήταν πολύ συγκινητικές.⁴ Τα πρώτα παιδικά χρόνια τα

---

¹ Παναγιώτης Μαστροδημήτρης, *Το συγγραφικό έργο του Εμμανουήλ Κριαρά, Εβδομήντα χρόνια*, Αθήνα 2000: Δόμος. Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, *Εργογραφία Εμμανουήλ Κριαρά*, Ηράκλειο 2001: Κέντρο Κρητικής λογοτεχνίας. Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας, *Εμμανουήλ Κριαράς. Βιογραφικά-Εργογραφικά*, Θεσσαλονίκη

² *Πραγματώσεις και όνειρα. Σταθμοί μιας πορείας*, Αθήνα 2001: Ιανός και η αυτοβιογραφία του *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, Αθήνα 2009: Οι Φίλοι του περιοδικού «Αντί».

³ Βλ. τα δημοσιεύματα: 1. «Ο Εμμανουήλ Κριαράς ως δημοτικιστής, *Θαλλώ*, 4, 1992, 119-130». 2. «Εμμανουήλ Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*», Αφιέρωμα στον Καθηγητή Εμμανουήλ Κριαρά, *Η Καθημερινή*, Κυριακή 11.3.2001, σ. 57. 3. «Το *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας* του Εμμανουήλ Κριαρά και η Επιτομή του», στον τόμο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας *Η Ελληνική γλώσσα και η Ιστορία της – La langue Grecque et son Histoire*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 59-70. Βλ. Και σε συντομευμένη μετάφραση: J. Bar, 'Le Dictionnaire de la littérature populaire Grecque médiévale d' Emmanuel Kriaras et son Abrégé', σσ. 123-128. 4. «Χαιρετισμός στην εκδήλωση προς τιμή του Καθηγητή Εμμ. Κριαρά, Μήλος, 20 Απριλίου 2002», στον τόμο: *Αλκή*, Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Εμμανουήλ Γ. Κριαρά, Αθήνα 2004: Δήμος Μήλου - Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 61-63. 5. «Η συμπυκνωμένη δύναμη ενός σπουδαίου Λεξικού [*Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669* του Εμμανουήλ Κριαρά, τόμος Α', Α-Κ, Θεσσαλονίκη 2001: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, τόμος Β', *Α-παραθήκη*, Θεσσαλονίκη 2003: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας], *Εντευκτήριο* τεύχ. 68 (Μάρτιος 2005), 146-149». 6. «Αγάπης αγώνας γόνιμος». Εμμ. Κριαρά, *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, Αθήνα 2009, σσ. 336, Εφημ. *Το Βήμα*, 27.9.2009, σ. 18/38/B2. 7. «Εμμανουήλ Κριαράς: Ο ζηλωτής της γλώσσας», Εφημ. *Το Βήμα*, 1.11.2009, σ. 29/A29. Ανατύπωση, Εφημ. *Διέξοδος*, φ. 550, 18.11.2009, σ. 11. 8. Εμμανουήλ Κριαράς: Ο επιστήμονας και ο άνθρωπος, Εφημ. *Το Βήμα*, 31.8.2014, Βιβλία σ. 15,5. Αναδημοσίευση: «Εμμανουήλ Κριαράς (1906-2014): Ο επιστήμονας και ο άνθρωπος. Γενική αποτίμηση του έργου του», Εφημ. *Ιεράπετρα 21^{ος} αιών*, 4.9.2014, σ. 8.

⁴ Η παραχώρηση δωρεάν τάφου οφείλεται στις ενέργειες του ζεύγους Κώστα Μουτζούρη και Μαρίας Πατρελάκη, πνευματικών ανθρώπων που τιμούν την Κρήτη. Διατηρούσαν επί δεκαετίες μεγάλη φιλία

πέρασε στον Αδάμαντα της Μήλου. Καθοριστικό ρόλο στη ζωή του έπαιξε η μητέρα του. Στα «Αυτοβιογραφικά» (*Ανιχνεύσεις* σ. 232 κ.ε.) μας εξομολογείται: «Τα πρώτα γράμματα μου τα δίδαξε η στοργική μου μητέρα. Έτσι δεν χρειάστηκε να παρακολουθήσω δυο χρόνια την πρώτη τάξη του δημοτικού σχολείου, όπως συνέβαινε με τα παιδιά του Αδάμαντα της Μήλου». Το 1914 η οικογένειά του επέστρεψε στα Χανιά, όπου τέλειωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Στο Δημοτικό Σχολείο Τοπανά (η λ. σημαίνει «οπλοστάσιο» στα Τουρκικά), στην καρδιά της παλιάς πόλης, είχε συμμαθητές τον Στέλιο Καψωμένο και τον Νίκο Τωμαδάκη. Τρυφερό και ευαίσθητο παιδί, σχεδόν πάντα λυπημένο από τη διαρκή απουσία του πατέρα, υπήρξε ιδιαίτερα συναισθηματικός με τους φίλους του. Τη συναισθηματικότητά του αυτή την αποδίδει ο ίδιος στη μητέρα του, η οποία αγωνίστηκε με πεισματική επιμονή για τη μόρφωση των παιδιών της. Μόλις μπήκε στο Γυμνάσιο η μητέρα του, απλή γυναίκα του λαού, είχε συνειδητοποιήσει την αξία της γλωσσομάθειας και παρότρυνε το γιο της να παρακολουθήσει μαθήματα γαλλικής γλώσσας και τον ίδιο καιρό άρχισε να διδάσκεται στοιχεία της ιταλικής και αγγλικής. Έτσι από ασυνήθιστα μικρή ηλικία για τα δεδομένα της εποχής και ως σπάνια φωτεινή εξαίρεση για τη δεινή οικονομική κατάσταση της οικογένειας, ο μικρός Μανώλης άνοιξε τα φτερά του στους ανοιχτούς ορίζοντες των ξένων γλωσσών και άρχισε να ανακαλύπτει τη μαγεία της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Για να εξοικονομήσει τα προς το ζην δούλευε ήδη από το γυμνάσιο σε συμβολαιογραφείο και συνέτασσε με άνεση πληρεξούσια, δάνεια και απλά πωλητήρια. Την ανάγκη συνεχούς και έντονης εργασίας και στο σχολείο και εκτός σχολείου την αισθάνθηκε, μας λέει ο ίδιος, από μικρός και έτσι συνέχισε σε όλη του τη ζωή με αίσθημα αυτοπειθαρχίας η οποία ενισχύει τις ανθρώπινες επιδιώξεις.

Ως παιδί δεν έκανε παρέα με άλλα παιδιά. Παρά την εσωστέφεια που τον διέκρινε, ανέπτυξε μεγάλες κοινωνικές ευαισθησίες, βλέποντας τις ανισότητες, τη φτώχεια και τα βάσανα των συνανθρώπων του. Ο αυτοσαρκασμός, συχνά δείγμα ιδιαίτερης ευφυΐας, αποτελούσε γνώρισμα του Κριαρά, ήδη από τα παιδικά του χρόνια. Στα «Αυτοβιογραφικά» (*Ανιχνεύσεις*, σελ. 234) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα αθλητικά ούτε τα γνώρισα, ούτε αργότερα τα συμπάθησα. Και αυτό μολονότι, κάποτε που είχαμε στο γυμνάσιο καλό γυμναστή, ήρθα πρώτος στη σκοποβολή –κατά λάθος φαίνεται– και μου σύστησε τότε ο δάσκαλος μου να επιδοθώ στο άθλημα αυτό (νόμιζε ότι θα πετύχαινα)». Και στο τέλος της ζωής του μας έλεγε συχνά ότι «το όψιμο ενδιαφέρον του κόσμου για το πρόσωπό μου οφείλεται μάλλον στο ότι τους κάνει εντύπωση που ζω ακόμα, παρά στην εκτίμηση που τρέφει για το έργο μου».

με το ζεύγος Κριαρά και πρωτοστάτησαν στις εκδηλώσεις τιμής για τον Κριαρά σε διάφορες πόλεις της Κρήτης, προβάλλοντας παράλληλα το έργο του μέσα από ημερίδες και εκπαιδευτικά σεμινάρια.

Στις συζητήσεις που είχα μαζί του επέστρεφε συχνά στην εμβληματική μορφή της λατρευτής του μητέρας και στους αγαπημένους δασκάλους του. Ο Κριαράς είναι, χωρίς υπερβολή, ο μοναδικός πνευματικός ταγός του νεότερου ελληνισμού που αποδίδει τα εύσημα με μια σειρά μελετών του στους δασκάλους του και των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης. Στο Δημοτικό Σχολείο ξεχώριζε τον Διευθυντή Μιχαήλ Αρπακουλάκη και τον αγαπητό του δάσκαλο Παντελή Βαβουλέ (1885-1970), με πλούσιο λαογραφικό και εκπαιδευτικό έργο, ο οποίος έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους στο πλευρό του Βενιζέλου.

Στα γυμνασιακά του χρόνια υπήρξε καθοριστική για τη σταδιοδρομία του η επίδραση που άσκησε πάνω του η προσωπικότητα του Ιωάννη Μοσχόπουλου, καθηγητή στην περίφημη Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, ο οποίος βρέθηκε πρόσφυγας με την οικογένειά του στα Χανιά μετά την καταστροφή της (1922). Κάπου μας εκμυστηρεύεται ο Κριαράς: «Σαν να τον ακούω να μας απαγγέλλει το 'Τραγουδι των προσφύγων' του Κωστή Παλαμά και να κόβεται η φωνή του από τα δάκρυα». Δεν περιοριζόταν στις τυπικές διδακτικές του υποχρεώσεις. Μιλούσε στα παιδιά για τον ταραγμένο κοινωνικό και πολιτικό βίο της εποχής και τα παρακινούσε να διαβάζουν λογοτεχνία και διάφορα κοινωνικά και πολιτικά βιβλία. Ο Κριαράς πήγαινε συχνά στο σπίτι του και είχε ενδιαφέρουσες συζητήσεις μαζί του. Δεν θα ξεχάσει τη χαρά που ένιωσε όταν του ζήτησε ο καθηγητής του να διαβάσει στην τάξη μια έκθεσή του. Ο δεκαπεντάχρονος Μανώλης έγραφε ήδη διηγήματα και οι συμμαθητές του τον θαύμαζαν.⁵ Στην τρίτη τάξη του Γυμνασίου με την καθοδήγηση ενός Χανιώτη κουρέα (το επώνυμό του ήταν Μάλμο και είχε καταγωγή από τη Μάλτα) ίδρυσε με μερικούς συμμαθητές του έναν πνευματικό Όμιλο που είχε ζωή δυο περίπου χρόνων, τον «Εγκυκλοπαιδικό Κύκλο των Νέων» με Πρόεδρο τον κουρέα και Γενικό Γραμματέα τον Κριαρά. Αυτοσαρκαζόμενος παρατηρεί: «Στην αναβροχιά καλό και το χαλάζι».

Κατά την τελετή αποφοίτησής του από το Γυμνάσιο (1923-1924) απάγγειλε στον σχετικό εορτασμό τον παλαμικό *Ύμνο της Κρήτης*. Στα εκατό του χρόνια μου έλεγε από στήθους αποσπάσματά του με εμφανή συγκίνηση: «Από βυθούς ωκεανικούς προβάλλει και αγάλια ξετυλίγεται ένας κόσμος ...». Μαθητής ακόμα στο γυμνάσιο είχε διαβάσει τα *Χαμένα κορμιά* του Πέτρου Πικρού και τη *Ζωή εν Τάφω* του Στρατή Μυριβήλη. Ο Pedro Cazas του Φώτη Κόντογλου τον είχε κυριολεκτικά μαγέψει. Πρόκειται για ένα αλληγορικό παραμύθι που μιλά για τη μύηση του ανθρώπου στην τραγωδία της ζωής. Και ο Οδυσσεάς Ελύτης μας εξομολογείται ότι μαθητής ακόμα βυθιζόταν με μια παράξενη και αλλόκοτη γοητεία στις σελίδες του. Στην Ε΄ Γυμνασίου αγόρασε και διάβασε το βιβλίο του Βολταίρου *Histoire de*

⁵ Για τον ποιητή και διηγηματογράφο Κριαρά ετοιμάζει μελέτη ο Θεοδόσης Πυλαρινός.

Charles XII, roi de Suède. Ήδη από τότε συνειδητοποιημένος δημοτικιστής, κράτησε ανεξίτηλη στη μνήμη του τη σκηνή υποδοχής του Ψυχάρη στον Φιλολογικό Σύλλογο Χανίων το καλοκαίρι του 1925, πρωταγωνιστής ο ίδιος, όπου ο δάσκαλός του Ιωάννης Μοασχόπουλος έσκυψε και φίλησε το χέρι του αρχηγέτη του δημοτικισμού. Στα γυμνασιακά του χρόνια άσκησε ευεργετική επίδραση πάνω του ο γυμνασιάρχης του Εμμανουήλ Γενεράλις, ο οποίος του ενέπνευσε την αγάπη του για τα αρχαία Ελληνικά, όπως και ο καθηγητής Χαρίλαος Γκιτάκος. Χαρακτηριστική είναι η πληροφορία που μας παρέχει ο ίδιος: «με τον Στέλιο Καψωμένο θρηνούσαμε συχνά γιατί δε μιλούσαμε και δε γράφαμε τη γλώσσα του Πλάτωνα».

Ως μαθητής γυμνασίου παρακολούθησε στα Χανιά την παράσταση «Οιδίπους Τύραννος» με τον θίασο του Αιμίλιου Βεάκη. Ξεχωριστή εντύπωση του έκανε η απαγγελία του νεαρού συμπολίτη του Αλέξη Μινωτάκη (Μινωτή), αργότερα κορυφαίου ηθοποιού, τον οποίο θαύμαζε από τότε. Στο τέλος του σχολικού έτους 1923-1924 παρουσίασαν στο σχολείο τους την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, που την είχαν διδαχτεί τη χρονιά εκείνη, και μετά στο Ηράκλειο. Είχε έτσι την ευκαιρία να επισκεφτεί με τους συμμαθητές του και την Κνωσσό με ξεναγούς ανάμεσα στους μινωικούς πίθους τον ίδιο τον Arthur Evans και τον Στέφανο Ξανθουδίδη. Ιδιαίτερα τον προσέλκυαν οι θεατρικές παραστάσεις. Ως πρωτοετής φοιτητής το 1924 παρακολούθησε στο Θέατρο Κοτοπούλη το έργο του Κωστή Μπασιτιά *Το πουλί της νύχτας*, το οποίο αναφέρεται στην εκμετάλλευση των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά και προκάλεσε τότε ποικίλα σχόλια για τη ρεαλιστική τολμηρότητά του. Ανάλογα ήταν τα βιώματά του στα Χανιά.

Ο Γενεράλις του έστειλε ευχετήριο γράμμα το 1924, όταν γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ως υπότροφος του «Ακαδημαϊκού Οικοτροφείου». Ο Κριαράς σχολιάζει με το γνωστό αυτοσαρκαστικό του πνεύμα: «Μου ευχόταν (θυμούμαι τη φράση του) 'διασκέδασιν της γλωσσικής αχλύος, ήτις αμαυροί τον καλόν Κριαράν'. Ευτυχώς η 'αχλύς' αυτή είχε διαπαντός 'αμαυρώσει' τον τότε φοιτητή».

Το ανήσυχο πνεύμα του Κριαρά διαφαίνεται και από την ίδρυση του Κρητικού Φιλολογικού Συλλόγου και την έκδοση του δεκαπενθήμερου περιοδικού *Αυγερινός* του οποίου υπήρξε εισηγητής επί της ύλης. Στα 5 τεύχη του περιοδικού (1 Αυγούστου-1 Οκτωβρίου 1924) αποδελτιώθηκαν 8 συνεργασίες του «Μανώλη Γ. Κριαρά», 1 διήγημα. 3 βιβλιοκρισίες λογοτεχνικών έργων και 4 μεταφράσεις από τα Γαλλικά, από τις οποίες ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του L. Roussel για τον Κωστή Παλαμά.

Από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές του ξεχώριζε τον Κωνσταντίνο Άμαντο (βλ. *Η γλώσσα μας*, 1992, σσ. 41-44, τον οποίο αποκαλεί «Ο διδάσκαλος της γλώσσας») και τον Νίκο Βέη.

Το 1929 ως υπότροφος της Ακαδημίας Αθηνών παρακολούθησε στο Μόναχο επί ένα εξάμηνο μαθήματα βυζαντινής φιλολογίας του ξακουστού βυζαντινολόγου August Heisenberg (γιος του ήταν ο νομπελίστας φυσικός Werner Heisenberg) και μυήθηκε στα μυστικά της λεξικογραφίας στο Κέντρο του «θησαυρού της λατινικής γλώσσας». Είκοσι ολόκληρα χρόνια (1930-1950) διετέλεσε συντάκτης και αργότερα (1939) διευθυντής του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών με αξιοθαύμαστες ερευνητικές δραστηριότητες.

Η επιθυμία του να καταλάβει πανεπιστημιακή έδρα άργησε να πραγματοποιηθεί. Το 1939 υπέβαλε υποψηφιότητα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη θέση επίκουρου καθηγητή στην έδρα της Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής φιλολογίας. Ο Σωκράτης Κουγέας και ο Ιωάννης Καλλιτσούνακης τον ενεθάρρυναν να υποβάλει υποψηφιότητα, ενώ ο Νίκος Βέης, καθηγητής της έδρας, τον απέτρεπε για τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Τελικά η υποψηφιότητά του απορρίφτηκε γιατί φάνηκαν ασυμφωνίες οι δύο πρώτοι καθηγητές. Το 1944 ήταν υποψήφιος στην κενή έδρα Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με συνυποψήφιους τον Πέτρο Σπανδωνίδα και τον Νικόλαο Τωμαδάκη. Η εκλογή απέβη άγονη. Το 1948 ένωσε τη μεγαλύτερη πικρία της ζωής του. Υπέβαλε υποψηφιότητα για την έδρα της Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Η ατυχία του ήταν ότι είχε συνυποψήφιο τον Λίνο Πολίτη. Τον αποθάρρυναν οι ίδιοι οι φίλοι του Στυλιανός Καψωμένος, Νικόλαος Ανδριώτης και Ιωάννης Κακριδής. Ο καθηγητής Ιωάννης Παπασταύρου, υποστηρικτής του Κριαρά το 1944, σε επιστολή του στα τέλη του 1947 του έλεγε ευθέως ότι η υποψηφιότητα Πολίτη δεν του έδινε ελπίδες για την εκλογή του και του συνιστούσε να βάλει υποψηφιότητα για την έδρα της Μεσαιωνικής φιλολογίας. Μισό αιώνα αργότερα ο Κριαράς έφερε στην επιφάνεια τη θλίψη του για τα όσα συνέβησαν τότε.⁶ Ορισμένοι ενοχλήθηκαν για την απόφασή του αυτή. Τελικά, υπέκυψε στις παραινέσεις των φίλων του καθηγητών και στις 20 Μαρτίου 1950 εκλέχτηκε καθηγητής στην έδρα της Μεσαιωνικής Φιλολογίας, σε έναν τομέα, που, όπως μας λέγει ο ίδιος, ελάχιστα τον είχε απασχολήσει και ελάχιστα τον ενδιέφερε. Μου έλεγε συχνά με υπερηφάνεια ότι παρέμεινε πεισματικά νεοελληνιστής, μελετητής της παλαιότερης και νεότερης νεοελληνικής

⁶ Δημοσιεύτηκε στο Αφιέρωμα της εφημ. *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 11.3.2001, *Ο τελευταίος μεγάλος δημοτικιστής*. Με άλλη γραφή παρουσιασμένο στις *Πραγματώσεις και Όνειρα*, σσ. 21-25.

γραμματείας και γλώσσας.

Ο Κριαράς, έντονα πολιτικοποιημένο άτομο από τα μαθητικά του κιάλας χρόνια, ονειρευόταν μια Ελλάδα δημοκρατική, με πραγματική παιδεία στη γλώσσα του λαού, χωρίς κοινωνικές αδικίες και ανισότητες. Τα χρόνια της Κατοχής αγωνίστηκε δίπλα στον Αλέξανδρο Σβώλο για να αλλάξει τη ζωή στην Ελλάδα. Σε όλες τις δικτατορίες που έζησε υπέστη φυλακές και βασανιστήρια. Από τον Μάιο ως τον Σεπτέμβριο του 1944 ήταν έγκλειστος στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου με τη σύζυγό του και γλίτωσαν από θαύμα τις ζωές τους πριν σταλούν στους φούρνους του Νταχάου. Το 1968 τον απέλυσε η απριλιανή δικτατορία από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και του απαγόρευσε την έξοδο από την Ελλάδα για να διδάξει σε πανεπιστήμια του εξωτερικού.

Ορισμένα κόμματα εκμεταλλεύτηκαν τη δημοκρατική του αγωνιστικότητα και τη φήμη του, στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθω σε άλλη ευκαιρία. Στις 27 Οκτωβρίου 2009 τον επισκέφτηκε στο σπίτι του στη Θεσσαλονίκη ο πρωθυπουργός Γιώργος Παπανδρέου. Το ίδιο βράδυ με πήρε στο τηλέφωνο στην Αθήνα ο καθηγητής, και μου είπε, φανερά συγκινημένος, ότι «πρώτη φορά ήρθε στο σπίτι μου πρωθυπουργός». Επί μία ώρα μου έλεγε τι συζήτησαν με τον Παπανδρέου με έμφαση στο θέμα της διδασκαλίας των αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο. Ένα μήνα νωρίτερα, όταν μου ανακοίνωσε την απόφασή του να είναι στην τελευταία τιμητική θέση στο ψηφοδέλτιο Επικρατείας του ΠαΣοΚ, προσπάθησα ευγενικά να τον μεταπείσω, μου είπε, αρκετά προβληματισμένος, ότι και άλλοι συνάδελφοι και φίλοι του είχαν την ίδια γνώμη, «τώρα όμως είναι αργά να πω όχι στον κ. Πετσάλνικο».⁷

Τελειώνοντας τα αποσπασματικά στοιχεία από το βίο του Εμμανουήλ Κριαρά θα ήθελα να αναφερθώ στη σύζυγό του Αικατερίνη Στριφτού, κόρη του Στρατηγού Ιωάννη Στριφτού, κορυφαία επιστήμονα (καθηγήτρια πανεπιστημίου με πρωτοποριακές έρευνες στην ψυχοτεχνική), η οποία έζησε σεμνά και αθόρυβα δίπλα στον Κριαρά, προσφέροντάς του το κατάλληλο περιβάλλον, τη στοργή, την αγάπη και την απαραίτητη κατανόηση για να μεγαλοουργήσει. Ο ίδιος την αποκαλούσε «Το χαρούδι της ζωής μου» (από τον στίχο του Παλαμά *σαν το πρωτοβρόχι, γη ξερή που το 'χει χαρούδι της ...*) και όταν την έχασε την πρωτομαγιά του 2000, ταλαιπωρημένη από τα νεανικά της χρόνια με σοβαρά προβλήματα υγείας, θα προτιμούσε να είχε ανοίξει η γη να τον καταπιεί. Μετά τον θάνατό της δεν αποχωριζόταν το μπαστούνι της, χωρίς να το χρειάζεται, γιατί είχε την αίσθηση ότι κρατούσε από το χέρι το *Χαρούδι* του. Το βιβλίο του *Μνήμη Αικατερίνης Στριφτού Κριαρά: Σπονδή*

---

⁷ Το 1974 ο Κριαράς υπήρξε υποψήφιος βουλευτής Επικρατείας της Ένωσης Κέντρου-Νέων Δυνάμεων.

στον τάφο της συντρόφου, Θεσσαλονίκη, 2008, είναι η αψευδής μαρτυρία μιας εντελώς ασυνήθιστης αμοιβαίας αγνής και άδολης αγάπης.

B. Το συγγραφικό του έργο

Το ασύλληπτο σε ποσότητα και ποιότητα ερευνητικό έργο του καθηγητή Κριαρά είναι αδιανόητο να παρουσιαστεί έστω και αδρομερώς στα περιορισμένα από άποψη χρόνου και χώρου πλαίσια μιας εισήγησης.⁸ Θα επιχειρήσω να παρουσιάσω ειδολογικά το έργο του, επιμένοντας σ' αυτό που λόγω ειδικότητας γνωρίζω καλύτερα, προχωρώντας σε γενικές αποτιμήσεις οι οποίες τεκμηριώνονται με άφθονα αποσπάσματα από το ίδιο το έργο του. Έτσι γίνεται καλύτερα κατανοητή η πορεία της σκέψης του και αναδεικνύεται το παραγνωρισμένο γλωσσικό του ύφος.

1. Λεξικογράφος

Το πρώτο πράγμα που ανακαλεί στη μνήμη του ο μη ειδικός ακούγοντας το όνομα *Εμμανουήλ Κριαράς* είναι οι λέξεις «δημοτικιστής» και «λεξικογράφος». Και οι ειδικοί σ' αυτές τις δύο ιδιότητές του θα επιμείνουν, όταν ιεραρχούν την προσφορά του στην επιστήμη και την παιδεία. Στην ουσία πρόκειται για αμφίδρομες δραστηριότητες με σταθερό σημείο αναφοράς την ελληνική γλώσσα πρωτίστως ως κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο. Κατέκτησε με επίπονες και επίμονες και προσπάθειες τα μυστικά της γλώσσας μας στη διαχρονική της πορεία, ενώ επιδόθηκε παράλληλα στην εκμάθηση και μελέτη πολλών ξένων γλωσσών, έχοντας έτσι εποπτεία του μεγαλείου και του θαύματος που λέγεται ανθρώπινη γλώσσα. Αναδίφηση την ιστορία χιλιάδων λέξεων, μας αποκάλυψε ποικίλες πτυχές της ζωής τους και των μεταξύ τους σχέσεων, τις φωνητικές και μορφολογικές τους ιδιαιτερότητες, τα συντακτικά τους γνωρίσματα, τις σημασίες τους, τα υφολογικά τους επίπεδα, τις συνδυαστικές τους δυνατότητες, την ετυμολογία τους. Ανέδειξε έτσι, σε τελευταία ανάλυση, τις επικοινωνιακές-κειμενικές και τις ευρύτερες πραγματολογικές λειτουργίες της γλώσσας μας.

Το *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους γραμματείας 1100-1669* συγκαταλέγεται στα μέγιστα πνευματικά επιτεύγματα των ανθρωπιστικών επιστημών του εικοστού αιώνα και των αρχών του εικοστού πρώτου. Αυτό από μόνο του έχει εξασφαλίσει αιώνια δόξα στον εμπνευστή και κύριο συντάκτη του. Ο Κριαράς τόνιζε συχνά ότι με το Λεξικό αυτό

---

⁸ Το συγγραφικό του έργο έχει ψηφιοποιηθεί από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/em_kriaras/bibliography.html

υπηρετούσε συγχρόνως την πίστη του στον δημοτικισμό και τη γνήσια νέα ελληνική γλώσσα κατά τον καλύτερο μάλιστα τρόπο. Από τον ίδιο εκδόθηκαν 14 πυκνογραμμένοι και ογκώδεις τόμοι (Θεσσαλονίκη 1969-1997), οι οποίοι περιλαμβάνουν τα λήμματα από το α- ως την *παραθήκη*. Η έκδοσή του συνεχίζεται επάξια από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας - συντάσσεται από ομάδα Συνεργατών υπό τη διεύθυνση του δραστήριου προέδρου του καθηγητή Γιάννη Καζάζη- (τόμοι 15-19, *παραθρασεία- σιργουλιστά*), Θεσσαλονίκη 2006-2014. Ο Κριαράς πέθανε με την πικρία ότι δεν ολοκλήρωσε το μεγάλο αυτό λεξικό, από το άλλο μέρος όμως δεν έκρυβε τη χαρά του που το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας ανέλαβε να φέρει σε πέρας το τιάνιο αυτό έργο, ευδόκησε μάλιστα λίγο πριν πεθάνει να δει ολοκληρωμένο τον 19^ο τόμο, ο οποίος του προσφέρθηκε στο σπίτι του σε μια ιδιαίτερα συγκινητική τελετή. Πάντως, *εδώ που έφτασε λίγο δεν είναι*, για να θυμηθούμε τον Καβάφη. Ο ίδιος δεν έτρεφε αυταπάτες. Στα Προλεγόμενα του 12^{ου} τόμου (1993, σελ. ια') μας εκμυστηρεύεται: «Είχα φαίνεται αισιόδοξα παρασυρθεί από τα λεγόμενα του Καζαντζάκη 'Μικρή αστραπή η ζωή μας, μα προφταίνουμε'». Στον Πρόλογο του 14^{ου} τόμου (1997) είναι σαφής: «Εδώ και αρκετά χρόνια έχω πειστεί ότι δε θα ευτυχίσω να ολοκληρώσω το Λεξικό μου που το ξεκίνημά του ως πρόγραμμα το 1956 έδινε μια σημαντική, νομίζω, κατεύθυνση στην επιστημονική μου δραστηριότητα».

Ο λεξικογράφος ανήκει στους πιο δυστυχισμένους ανθρώπους γιατί δεν μένει ποτέ ικανοποιημένος από το μόνιμως προσωρινό αποτέλεσμα της σκληρής δουλειάς του. Μόλις τυπωθεί ένας τόμος αρχίζει να βλέπει τις παραλείψεις, τα κενά, τις αδυναμίες των λημμάτων. Ο Γιώργος Βαφόπουλος (1903-1996), σπουδαίος ποιητής, ο οποίος σε ηλικία 15 ετών συνέθεσε ένα ποίημα-εγκώμιο στον Ελευθέριο Βενιζέλο, σε μια αποκαλυπτική επιστολή του (16.12.1969) στον φίλο του Κριαρά (*Επιστολές λογίων του εικοστού αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 99-100) με αφορμή την έκδοση του πρώτου τόμου του Λεξικού αποτυπώνει με αξιοθαύμαστο τρόπο τα δεινά του λεξικογράφου:

«Μέρες τώρα καμαρώνω πάνω στο γραφείο μου το «Λεξικό» σου. [...] Πίστευα πάντα πως το δυσκολότερο πράγμα στο χώρο της γραμματολογίας, είναι εκείνο που θεωρείται από τους πολλούς το ευκολότερο: η Ποίηση. Τώρα βλέπω πόσο δύσκολο πράγμα είναι η συγκρότηση ενός λεξικού, όταν οι συντάχτες μεταβάλλονται σε ποιητές. Αληθινά, θάταν ανεπαρκής η «μέθοδος», αν έλειπε η έμπνευση, ο οίστρος, το πάθος θάλεγα, για την περιπλάνηση μέσα στα κείμενα, για την αναδίφησή τους, για το κρησάρισμα του αποθησαυρισμένου υλικού. Εκείνες οι βραχυγραφικές παραπομπές των λημμάτων κι ο εκπληκτικός όγκος της βιβλιογραφίας είναι ικανά, μ' όλο μας το θαυμασμό, να μας περιαγάγουν, εμάς τους ανίδεους, σε απελπισία. Γιατί αποτελούν τα πυρηνικά τεκμήρια ενός

αφανούς, αλλά μεθοδικά ταξινομημένου όγκου κειμένων.

Θαυμασμός, λοιπόν κι απελπισία. Κι η απελπισία παίρνει κάποιο ξεχωριστό νόημα όταν αναλογιστεί κανείς τη βεβαιότητα της διαφυγής μιας ποσότητας υλικού, μετά τη σύνταξη του λεξικού. [...] Φαίνεται πως η μοίρα, ή καλύτερα η φύση των Λεξικών είναι να υπόκεινται σ' ένα μελλοντικό συμπλήρωμα».

Αυτό που εντυπωσιάζει ιδιαίτερα στο *Λεξικό της μεσαιωνικής δημόδους γραμματείας* είναι ο εξαντλητικός τρόπος παρουσίασης της πολυσημίας των λέξεων, προϊόν επίπονης εξονυχιστικής έρευνας ενός αχανούς σώματος κειμένων. Στο λήμμα *σπλή*, ήδη αρχαία λέξη, η οποία επιβιώνει ως μονοσήμαντη στη νεοελληνική, τεκμηριώνονται πέντε σημασίες: 1. νύχι ζώου σχισμένο. 2. χνάρι ανθρώπου, πατημασιά (για τον Χριστό). 3. μονοπάτι, πέρασμα. 4. τρόπος. 5. περίπτωση, περίπτωση. Η *ώραση* παρουσιάζει τρεις βασικές σημασίες, από τις οποίες δεν έχει επιβιώσει καμιά στη νεοελληνική: 1. όψη, εμφάνιση. 2α) όραμα, αποκάλυψη β) προφητεία. 3. μέλλον, ριζικό.

Το λήμμα *οργή* (σσ. 27-29) είναι ένα έξοχο δοκίμιο για τον υπερβολικό θυμό. Οι βασικές σημασίες της λέξης είναι: 1. θυμός. (Και στη σημερινή νεοελληνική ταυτίζεται συχνά η οργή με το θυμό. Κανονικά η οργή δηλώνει τον έντονο θυμό). 2. τιμωρία. 3. (για θυμό και τιμωρία που προέρχεται από το Θεό). Βλ. και νεοελληνικό «οργή Θεού», για θεομηνία. 4. συμφορά, κατάρα. 5. πολεμικό μένος, μανία. 6. (μτφ.) φουρτούνα, θαλασσοταραχή. ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ: 1. *θυμός και οργή* «θυμωμένη οργή (για έμφαση) υπερβολικός θυμός, οργή». Κανονικά έπρεπε να δηλωθεί όχι απλώς οργή, αλλά υπερβολική, μεγάλη οργή. Ως σταθερή σύναψη είναι γνωστή και σήμερα: *Επικρατεί αναβρασμός, θυμός και οργή*, δηλ. γενικευμένη αγανάκτηση. 2. *οργή και κατάρα* (σε κατάρα) «ανάθεμα». Και στη νεοελληνική εμφανίζεται συχνά ως σταθερή σύναψη, δεν καταγράφεται όμως στα νεοελληνικά λεξικά. Παράδειγμα: *Οργή και κατάρα σε όσους ήξεραν και μας εξαπάτησαν*. ΦΡΑΣΕΙΣ: 1. *ανάπτομαι εις οργήν* «ανάβω, θυμώνω, εξοργίζομαι». 2. *αφήνω, σβήνω, σηκώνω, στρέφω την οργή* «συγκρατώ την οργή, υποχωρώ, ηρεμώ». Βλ. νεοελληνικό: *έστρεψε την οργή του εναντίον μου* που σημαίνει «εξοργίστηκε μαζί μου». 3. *βάζω οργήν κατά πάνου κάπ., κινώ οργήν κατά κάπ., πέμπω την οργήν μου εις κάπ., στέλνω την οργήν μου απάνω σε κάπ.* «θυμώνω, ξεσπώ εναντίον κάπ.». 4. *δίνω οργήν και καταδίκην* «τιμωρώ». 5. *δίνω τόπον της οργής*. Σήμερα λέγεται *δίνω τόπο στην οργή*. 6. *έρχεται οργή σε κάπ., επανεβαίνει η οργή, επιπίπτει οργή σε κάπ., κατεβαίνει οργή, πέφτει οργή απάνου σε κάπ.* «ξεσπάει καταδίκη, τιμωρία εναντίον κάπ.». 7. *έχω εν οργή κάπ., έχω οργή σε κάπ.* «είμαι οργισμένος με κάπ.». 8. *καταβάλλω κάπ. εις οργήν*. 9. *κινώ κάποιον προς οργήν* «εξοργίζω». 10. *λαβαίνω οργήν* «τιμωρούμαι». 11. *νεύω εις οργήν* «παρουσιάζομαι οργισμένος». 12. *πέμπω κάπ. εις την οργήν* «εξοργίζομαι με κάπ.,

τιμωρώ». 13. *πίπτω εις οργήν* «υφίσταμαι οργή, τιμωρία». 14. *σβήνει η οργή* «ξεθυμαίνει, παύει ο θυμός». 15. *στέλνω οργήν και κατάραν* «αναθεματίζω». Βλ. και πιο πάνω.

Ο συνθετικός νεολογισμός βρίσκεται στο αποκορύφωμά του. Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα: *ορεγοφυλλοκάρδιος* «που ευχαριστεί ιδιαίτερα την ψυχή, τερπνός, ευφρόσυνος», *ορεινοδύσβατος*, *ορεινοπετροβούνιν* «βραχώδες βουνό», *ορκοκαταλύτης*, *ορκοπαραβάτης*, *ορκοπαραβατώ*, *ορκοπατώ* «παραβαίνω τον όρκο μου», *ορνεοσπάρακτος*, *ορنيθοπνίκτρια* (για την αλεπού), *οσιοπαρθενομάρτυς* (η), *ουρανοπτεροτρέχω* «πετώ με ταχύτητα στον ουρανό» (για αετό), *ουρανόβροντος* (για κρότο πυροβόλου), *ουρανοβυθοφθάνος*, επιθ. «που φτάνει ως το βάθος του ουρανού, πολύ ψηλός» (για τον Έρωτα), *ουρανοκόλλητος* «που το ύψος του φτάνει ως τον ουρανό, πολύ ψηλά». Ο γεραπετρέιτης ιερομόναχος του 15^{ου} αι. Ναθαναήλ Μπέρτος, *Στιχοπλ. I 45*, κάνει λόγο για γονείς που αφήνουν τα παιδιά τους «αγράμματα, απρόκοπα ... ρούχα των κάμνουσιν διπλά, [...] σπία ουρανοκόλλητα και κάμαρες μεγάλες».

Η *Επιτομή* του λεξικού (βλ. Χαραλαμπάκης, 2005) είναι ευπρόσδεκτο βοήθημα κυρίως για τον εκπαιδευτικό που θα ήθελε να αξιοποιήσει το πλούσιο υλικό της μεσαιωνικής δημώδους γραμματείας για να δια φωτίσει πτυχές της νεοελληνικής γλώσσας και να δείξει με ποιους τρόπους ενυπάρχει στη συγχρονία η διαχρονία.

Ο Σπύρος Μοσχονάς, «Η επιτομή ενός ανολοκλήρωτου λεξικού», *Φιλολογος*, τεύχ. 130 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος, 2007), 597-612, (βλ. σσ. 609-610) απαριθμεί εύστοχα υπό μορφή ερωτημάτων σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα του μεγάλου λεξικού τα οποία περιμένουν την απάντησή τους. Τα απαριθμώ για πρακτικούς λόγους: α) πώς διαχωρίζονται οι λόγιες από τις λαϊκές λέξεις στον *γραπτό λόγο*, δηλ. σ' ένα μέσο λόγιο εξ ορισμού. β) πώς γίνεται, ακολούθως, η επιλογή και ο χωρισμός των κειμένων σε «κύρια» και «βοηθητικά». γ) πώς καταγράφεται η «πρωτονεοελληνική» μορφή της γλώσσας με κριτήρια που δεν είναι αναχρονιστικά, που δεν μεταφέρουν δηλ. αναδρομικά στο παρελθόν τη γνώση που έχουμε για τη σημερινή μορφή της γλώσσας μας. δ) ποια και πόση επίδραση άσκησε η δημοτικιστική ιδεολογία του Κριαρά στην κατάρτιση και τη σύσταση του λημματολογίου. Επισημαίνει ακόμα ότι δεν προβάλλεται ο παραγωγικός μηχανισμός της γλώσσας, αφού δεν καταγράφονται οι λειτουργίες των προθημάτων και των επιθημάτων της μεσαιωνικής Ελληνικής. «Ένα λήμμα για το επίθημα *-ισσα* θα κατεδείκνυε ενδεχομένως πόσο τεκμηριωμένες είναι, ιστορικά, τουλάχιστον, οι σχετικές ρυθμιστικές προτάσεις του Κριαρά, που ζητά την καθιέρωση τύπου *συγγράφισσα* κατά τα παλαιότερα *έχθρισσα*, *Ελλήνισσα* κ.ά.».

Σε μια ανέκδοτη μελέτη μου με τίτλο «Το Μεσαιωνικό Λεξικό Κριαρά και το Χρηστικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών» δείχνω ότι τα τρία σύγχρονα μεγάλα λεξικά της Νεοελληνικής (του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη, του Γ. Μπαμπινιώτη και το *Χρηστικό Λεξικό* της Ακαδημίας Αθηνών) πρέπει να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για μια σειρά ετυμολογιών με βάση τα στοιχεία που παρέχει το μεσαιωνικό Λεξικό Κριαρά. Δύο ενδεικτικά παραδείγματα: **ρομπόλα**: η ποικιλία λευκού κρασιού με την ονομασία αυτή χαρακτηρίζεται και στα τρία λεξικά αγνώστου ετύμου. Το λ. Κριαρά ετυμολογεί σωστά το ήδη μεσαιωνικό (16^{ος} αι.) *ρομπόλα* από το ιταλ. *ribolla*. **ρουσφέτι**: και τα τρία λεξικά, όπως και το Ετυμολογικό Λεξικό Μπαμπινιώτη, ετυμολογούν: τουρκ. *rüşvet*. Η λ. υπάρχει από τον 17^ο αι. με τη σημασία «δωροληψία ή δωροδοκία». Σε επιστολή του Ευγένιου Γιαννούλη (17^{ος} αι.) διαβάζουμε: (για καδή) *δεν παίρνει ρουσφέτια*.

Το Νεοελληνικό λεξικό του Κριαρά φοβάμαι ότι πέρασε σχεδόν απαρατήρητο, με την έννοια ότι επαγγελματίες λεξικογράφοι δεν το αντιμετώπισαν με τη δέουσα προσοχή, αλλά και όσοι ασχολήθηκαν με το έργο αυτό δεν πρόβαλαν τις αρετές του. Αυτό το λεξικό, με την ασυνήθιστη λεξικογραφική πείρα του κύριου συντάκτη του, εισάγει για πρώτη φορά στη νεοελληνική λεξικογραφία σοβαρές μεθοδολογικές αρχές, τις οποίες τηρεί με συνέπεια. Με την έννοια αυτή καταλαμβάνει ήδη περίοπτη θέση στην ιστορία των λεξικών της σύγχρονης γλώσσας.

2. Δημοτικιστής

Ο χαρακτηρισμός «δημοτικιστής» αδικεί τον Κριαρά λόγω των αρνητικών συνυποδηλώσεων που είχε στο παρελθόν. Ο Κριαράς ενσαρκώνει τον δημοτικισμό στην πιο ανανεωμένη μορφή του, χωρίς ακρότητες και υπερβολές, που οδήγησε στη διαμόρφωση της σημερινής πλούσιας και εκφραστικής νεοελληνικής γλώσσας.

Το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη υποβαθμίζει τον *δημοτικισμό* σε απλό «γλωσσικό κίνημα που απέβλεπε στη χρησιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας σε όλα τα επίπεδα του λόγου, ιδ. στην επίσημη γραπτή γλώσσα και κατ' επέκτ. στην καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας του κράτους». Το *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη αποσιωπά τον δυναμικό του χαρακτήρα, αφού τον χαρακτηρίζει «κίνηση» και όχι «κίνημα»: «πνευματική κίνηση που είχε ως σκοπό την καλλιέργεια και την επικράτηση της δημοτικής βιογράφος γλώσσας: *Γλωσσολογικός / εκπαιδευτικός / κοινωνικός δημοτικισμός*». Το *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας* της Ακαδημίας Αθηνών αποκαθιστά την πραγματικότητα: «(παλαιότ.): γλωσσικό και πνευματικό κίνημα που αποσκοπούσε στην καλλιέργεια, τη διάδοση και την επίσημη καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας: *εκπαιδευτικός ~*».

Στην ουσία ο Κριαράς, κορυφαίος μελετητής του δημοτικισμού, ο οποίος εκπόνησε αναλυτικές βιογραφίες των σπουδαιότερων δημοτικιστών (οι μελέτες του λ.χ. για τον Αλέξανδρο Πάλλη, τον Φώτη Φωτιάδη, τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη και η μονογραφία του *Ελισαίος Γιανίδης, ο νηφάλιος*, Θεσσαλονίκη 1999, είναι αξεπέραστες), αποδεικνύεται καινοτόμος κοινωνιογλωσσολόγος, ιδιότητα που του αποδίδεται εδώ για πρώτη φορά. Αξεπέραστη παραμένει η μελέτη του «Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας» (1976). Είναι, επίσης, γλωσσολόγος, όσο κι αν τον αμφισβητούν ορισμένοι, υποβαθμίζοντάς τον σε απλό «φιλόλογο». Το ότι δεν είναι καθόλου απλό πράγμα να είναι κανείς φιλόλογος και το ότι αποτελεί τίτλο τιμής, είναι μια άλλη ιστορία. Πολλά πράγματα που τα προβάλλει η σύγχρονη θεωρητική γλωσσολογία τα ξέρει και τα παρουσιάζει ο Κριαράς με διαφορετική ορολογία. Στην ουσία όμως λέει τα ίδια πράγματα. Για παράδειγμα, οι σύγχρονοι γλωσσολόγοι κάνουν λόγο για τη θεωρία του *επικοινωνιακού δυναμισμού* (communicative competence), δηλ. ποιος μιλά σε ποιον, πότε, που και γιατί. Ο Κριαράς παρουσιάζει το ίδιο θέμα σε εκλαϊκευμένη μορφή, αναδεικνύοντας τη σημασία της γλωσσικής ποικιλίας («Προϋποθέσεις για σωστή γλωσσική χρήση», *Ανιχνεύσεις*, σελ. 75): «Αλλιώς θα μιλήσω με τη γυναίκα μου και με το παιδί μου, αλλιώς με τον προϊστάμενό μου ή ένα πρόσωπο σεβαστό. Αλλιώς γράφει ο λογοτέχνης το διήγημά του και αλλιώς διατυπώνει το λόγο του σε μια κριτική του ή σε ένα θεωρητικό σύγγραμμα. Το ύφος του προφορικού λόγου πρέπει να διαφέρει από το ύφος του γραπτού». Με βάση το παραπάνω σκεπτικό επισημαίνει (*Τα πεντάλεπτά μου*, σελ. 91): «Ο Σικελιανός γράφει *ήρτα*, αντί *ήρθα*, *ορτός*, αντί *ορθός* και *πνέμα*, αντί *πνεύμα*. [...] Όλα αυτά είναι τύποι που δε χωρούνε στα δικά μας γραπτά».

Ως **βιογράφος κορυφαίων δημοτικιστών** ο Κριαράς αποδεικνύεται μοναδικός. Στην ουσία έχει γράψει την Ιστορία του δημοτικισμού με μια σειρά μονογραφιών και πολλών επιμέρους μελετών.

Ο Ψυχάρης τον απασχολούσε μια ζωή.⁹ Ο θαυμασμός του για τον αρχηγέτη του δημοτικισμού, από το 1925 που τον υποδέχτηκε στα Χανιά ως το 2014 που πέθανε, δεν μειώθηκε ούτε στο ελάχιστο. Η μονογραφία του *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959, και σε ριζικά ανανεωμένη μορφή, *Ψυχάρης: Ιδέες, αγώνες, ο άνθρωπος*, Αθήνα 1981: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2^η έκδοση ..... αποτελεί υπόδειγμα εξονυχιστικής και τεκμηριωμένης έρευνας. Αποκατέστησε πολλές πλάνες σχετικά με τις απόψεις του Ψυχάρη. Για παράδειγμα, στη

⁹ Βλ. το τελευταίο σχετικό δημοσίευμα: *Ο Ψυχάρης ιδίως από τα γράμματά του*, Πειραιάς 2012: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. Βλ. ακόμα το εξαιρετικό *Ανθολόγιο Ψυχάρη*, Προλεγόμενα, Ανθολόγηση, φιλολογική επιμέλεια Εμμανουήλ Κριαράς, Ιωάννινα, Granada, Napoli, Berlin 2007: Κέντρο Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών.

μελέτη «Ψυχάρης, αρχαία γλώσσα και γραμματεία» (στον τόμο *Η γλώσσα μας. Παρελθόν και παρόν*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 11 κ.ε.) επισημαίνει ότι στο «Ταξίδι» ήδη από το προλογικό σημείωμα υπογραμμίζει τη σημασία που έχει να ξέρουμε την αρχαία, αν θέλουμε να καταλάβουμε την ιστορική αξία της δημοτικής. Δεν αρνείται, επομένως, το παρελθόν, ούτε υποτιμά την παράδοση. Φτάνει μάλιστα μέχρι του σημείου (διαπίστωση δική μου) να συμμερίζεται τις ανεδαφικές απόψεις του Παναγιώτη Σούτσου, *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής εννοουμένης υπό πάντων* (1853) με το να υποστηρίζει (σελ. 43) ότι «ξέρει ο καθένας στην Ευρώπη που, άμα πατήσει στο βασίλειο [= τη Νέα Ελλάδα], θα βρει την αρχαία Ελλάδα απaráλλαχτη και ζωντανή».

Για τις ανεδαφικές προτάσεις του Ψυχάρη, ο οποίος δεν είχε πλήρη αίσθηση της ζωντανής γλώσσας του λαού, καθώς ήταν δικαιολογημένα αποκομμένος από τη γλωσσική πραγματικότητα στην Ελλάδα, δεν θα είχε νόημα να αναφερθώ εν εκτάσει. Περιορίζομαι σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που το αναφέρει ο Κριαράς (*Φιλολογος*, 2009, σ. 1168): «Παίρνοντας αφορμή από τον όρο «φιλόσοφος», που τον χρησιμοποιεί ως δηλωτικό του σπουδαστή φιλοσοφίας, δημιουργεί θηλυκό «φιλοσοφίνα» για τη μελετήτρια της φιλοσοφίας. Για τη γυναίκα επαγγελματία φιλόσοφο προτείνει το «φιλοσόφισσα», για την ενασχολούμενη με τα φιλοσοφικά «φιλοσοφούσα» (όπως βλέπομε, δέχεται θηλυκή κατάληξη -ούσα). Τα «φιλοσόφα» και «φιλοσόφαινα» τα προτείνει για περιπτώσεις ειρωνείας». Πρότεινε πέντε λέξεις για τη γυναίκα φιλόσοφο, φτάνοντας τα όρια της εκζήτησης, και δεν επικράτησε καμία.

Σε ό,τι αφορά τη σύγκρουση Παλαμά-Ψυχάρη για το βραβείο Nobel ο Κριαράς προσκόμισε νέα ενδιαφέροντα στοιχεία (βλ. *Η γλώσσα μας. Παρελθόν και παρόν*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 27 κ.ε.). Σε επιστολή του (30.11.1924) στον Παλαμά γράφει ο Ψυχάρης «χρησιμοποιώντας το γνωστό γλυκερό συχνά ύφος του: 'Και τώρα χύνομαι στην αγκαλιά σου ή, πιο σωστά, πέφτω στα πόδια σου να τα φιλήσω και να με συμπαθήσεις που τολμώ να σου παραβγώ' (υπαινιγμός σαφής για την επιθυμία του Ψυχάρη να είναι υποψήφιος για το Nobel)». Το φυλλάδιο του Ψυχάρη «Κωστής Παλαμάς, φιλολογική κριτική μελέτη», γραμμένο τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1926, το χαρακτηρίζει ο Κριαράς «αληθινά θλιβερό». Εξομολογείται ότι θαύμαζε παλιότερα και υμνούσε τον Παλαμά χωρίς να τον έχει διαβάσει! Ο Ψυχάρης θεωρεί τον Παλαμά κατώτερο του Σολωμού και του Βαλαωρίτη και ότι δεν είναι ποιητής, αλλά στιχουργός. Υποστηρίζει ότι «του λείπει κάτι από την οικουμενικότητα και κάτι από τον ανθρωπισμό. Είναι Βαλκάνιος». Ωστε, προσθέτω εγώ, ο Παλαμάς είναι καλός μόνο για τα «Μπαλκάνια», ενώ ο Ψυχάρης είναι Παριζιάνος και Ευρωπαίος! Ο Κριαράς επανέρχεται στη διαμάχη αυτή («Και πάλι για τον Ψυχάρη και τον

Παλαμά 'στα μαχαίρια'» *Φιλολόγος*, 2009, βλ. σσ. 1169-1170), τα αίτια της οποίας αποδίδει σε δύο λόγους, στην κάμψη του Παλαμά προς τον δημοτικισμό και τη φιλοδοξία του Ψυχάρη-βέβαια και του Παλαμά- για το βραβείο Nobel. Ο πραγματικός λόγος της σύγκρουσης ήταν το βραβείο Nobel. Το τελικό συμπέρασμα του Κριαρά αδικεί τον Παλαμά. Προσπαθεί με κάθε τρόπο να δικαιολογήσει τον αδικαιολόγητο Ψυχάρη: «... ο Ψυχάρης, ελεγκτικός δικαιολογημένα ή όχι, απέφυγε να υβρίσει. Ο Παλαμάς στον δικαιολογημένο συχνά θυμό του παρασύρθηκε σε ύβρεις κατά του αντιπάλου (τον αποκάλεσε «γελοίο» και «βρομάνθρωπο»). Ο Ψυχάρης αναδεικνύεται κι αυτός ανακόλουθος στη στάση του απέναντι στον Παλαμά, καθώς τον έκρινε τώρα μέτριο ποιητή».

Η αλήθεια είναι ότι ο Κριαράς δεν ήταν πάντοτε αντικειμενικός σχετικά με τις κρίσεις που διατύπωσε για τη ζωή και το έργο του Ψυχάρη. Σώζεται μια σπουδαία επιστολή της Σοφίας Αντωνιάδη, διευθύντριας του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, προς τον Κριαρά, με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1960, η οποία αναφέρεται στα θετικά, αλλά και τα αρνητικά σημεία του βιβλίου του «Ψυχάρης». Αξίζει να δούμε τα πιο χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

«Αν επέτρεπα στον εαυτό μου κάποιες παρατηρήσεις, θάταν μερικές ελλείψεις επαινετικές για τον Ψυχάρη και άλλες πολύ εναίτιες. Απ' τις επαινετικές θαναφέρω μια που αξίζει για όλες τις άλλες. Ο ίδιος ο Ρερνοί μου διηγήθηκε πως μια μέρα, όταν ήταν στην Αθήνα αφού ο Ψυχάρης είχε αρχίσει το υβρεολόγιο κατά του Παλαμά, στο σπίτι του τελευταίου ο Ρερνοί ιδιαίτερα, μέσα στο γραφείο του ποιητή, τον ρώτησε. «-Αλήθεια πιστεύετε πως ο ρόλος του Ψυχάρη στα νεοελληνικά γράμματα είναι τόσο μεγάλος;» «Ναι, είπε ο Παλαμάς. Αν κρίνω απ' τον εαυτό μου που από πολύ νέος αγαπούσα τη δημοτική, αν ο Ψ. δεν έγραφε τις μελέτες του και προ πάντων το *Ταξίδι*, εγώ δεν θα τολμούσα να γράψω όσα έγραψε». Ο έπαινος είναι τόσο μεγάλος και επιγραμματικός που άλλο δεν χρειάζεται για να ευγνωμονούμε τον Ψ.

Αλλά... αλλά... γιατί δεν τολμήσατε να πείτε πως η ζήλια ήταν ένα απ' τα χαρακτηριστικά του Ψ.; Το ξέρετε βέβαια ότι είπε σε κάποιον γνωστό (αυτή τη στιγμή δεν θυμούμαι σε ποιον), τη στιγμή που χώρισε τη γυναίκα του, όταν είχαν σκοτωθή και οι δυο τους γιοι: 'Επί τέλους αυτή η γυναίκα θαύμασε πάντα πιο πολύ τον πατέρα της από μένα, κι αυτό μου ήταν ανυπόφορο'!!

Ξεχάσατε επίσης την έλλειψη κάθε συναδελφικού tact (όταν επρόκειτο για Έλληνες: τους Γάλλους τους φοβότανε) και τη συμπεριφορά του με τον Χατζηδάκη. Δεν θυμάστε την επιστημονική του Γραμματική όπου με κεφαλαία γράμματα επί 2 σελ. γράφει: 'Ο χατζηδ.

Είναι ψεύτης, ψεύτης κλπ. κλπ.΄; - Και εν' άλλο, για μένα πιο χειρότερο απ' όλα αυτά: εκείνο το ζαχαροκαρίστικο ύφος στα σοβαρότερα ζητήματα: εκείνα 'τα μάτια μου', εκείνες οι λεβαντίνικες εκφράσεις, δήθεν δημοτικές! –Σας καταλαβαίνω εξ άλλου αν θελήσατε να κατατοπίσετε τους νέους στο τι ήταν ο Ψυχάρης και δεν θέλατε ούτε κατά το ελάχιστο να νομίζουν πως τον γελοιοποιείτε. Και μ' έναν τρόπο έχετε δίκιο, γιατί τόσο αγνοεί τούτη η γενεά το τι έχει προηγηθεί που με σχολαστική προσοχή πρέπει κανείς να μιλάει για τα πρόσωπα στα οποία χρωστάμε πολλά. Από σας τώρα περιμένω και μια άλλη εργασία με τις σκιές και όχι μόνο με φώτα». Και ο Σωκράτης Κουγέας (*Επιστολές λογίων*, 2007, σελ. 274, 20.1.1960) σημειώνει ότι το βιβλίο του Κριαρά για τον Ψυχάρη «μου έκαμε πολύ συμπαθητικόν τον μεγάλον αυτόν ζεβζέκη. Φροντίζεις άλλωστε με ζηλευτή τέχνη να σκεπάζης τα σκιερά σημάδια της μεγάλης του φυσιογνωμίας». Ο Κριαράς απέφυγε να αναφερθεί στις σκοτεινές πλευρές της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Ψυχάρη. Δεν υπάρχει, πάντως, αμφιβολία ότι ο Ψυχάρης με τον επαναστατικό παλμό του κηρύγματός του και τις ακραίες θέσεις που συχνά υποστήριζε κράτησε σε εγρήγορση φωτεινά μυαλά που εντερνίστηκαν τις ιδέες του, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη σταδιακή επικράτηση της γλώσσας του λαού σε ένα κλίμα αναγέννησης της ελληνικής κοινωνίας.¹⁰

Η συμβολή του στην καλλιέργεια και τη σωστή χρήση της Νεοελληνικής είναι ανεκτίμητη. Ύστερα από την επίσημη καθιέρωση της δημοτικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης το 1976 και τον αμέσως επόμενο χρόνο στη Διοίκηση, ο Κριαράς επιδόθηκε με ιεραποστολικό ζήλο στην ενημέρωση του ευρύτερου κοινού για την αποτελεσματική χρήση της δημοτικής και την απάλειψη της γλωσσικής σύγχυσης που επέφερε η μακρόχρονη χρήση της καθαρεύουσας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ακόμα και γλωσσικά εκτρώματα. Ο Κριαράς στράφηκε πολλές φορές κατά των κινδυνολόγων της γλώσσας. Όπως μας λέγει ο ίδιος, «Έτυχε να ακούσω την απορία γιατί κατηγορώ όσους κινδυνολογούν, αφού και εγώ διαπιστώνω σφάλματα και αγωνίζομαι κατά της γλωσσικής ακαταστασίας και σύγχυσης». Η τοποθέτησή του ανταποκρίνεται στις σύγχρονες γλωσσολογικές απόψεις. Βλ. «Κινδυνολογία και γλώσσα», *Η γλώσσα μας*, 1992, σελ. 353: «Είναι αδύνατο και εκείνος που μιλεί και εκείνος που γράφει να μην πέφτει σε λάθη ορισμένες φορές. Τα λάθη αυτά τελικά μπορεί να οδηγήσουν σε εξέλιξη της γλώσσας αν για οποιοδήποτε λόγο γενικευτούν στο στόμα του λαού ή κάτω από την πένα των συγγραφέων».

---

¹⁰ Βλ. την τοποθέτησή μου για το έργο του: «Ο Γιάννης Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα», Εφημ. Πολίτης (Χίου), *Ένθετο*, Ειδική έκδοση, *Αφιέρωμα στον Ψυχάρη*, τεύχ. 3 [Ιούλιος 2004], σ. 15.

Οι τηλεοπτικές του εκπομπές την περίοδο 1985-1987 είχαν μεγάλη απήχηση στο ευρύτερο κοινό (βλ. το βιβλίο *Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*, Θεσσαλονίκη β' έκδ. 1988).

Από το βιβλίο αυτό θα σχολιάσω ορισμένες περιπτώσεις για να φανεί η σύνεση, η νηφάλια αντιμετώπιση θεμάτων σχετικών με τη χρήση της γλώσσας και η διορατικότητα του Κριαρά. Από το αντίπαλο στρατόπεδο καλλιεργήθηκε συστηματικά η άποψη ότι οι δημοτικιστές, με πρώτο και καλύτερο τον Ψυχάρη, απεχθάνονται τις αρχαίες και τις καθαρευουσιάνικες λέξεις και ζητούν να αποσκορακιστούν. Η απάντηση του Κριαρά (σελ. 28): «Ο σωστός δημοτικιστής καθόλου δεν αποκλείει να χρησιμοποιούμε όπου είναι ανάγκη και όπου το πράγμα είναι δυνατόν, λέξεις παρμένες από την καθαρεύουσα ή και από την ίδια την αρχαία». Έτσι προτιμά το *ενεργός συμμετοχή* και όχι *ενεργή συμμετοχή*, προκρίνει όμως το *ενεργητική συμμετοχή*. Σελ. 90-91: «Για όλους μας λοιπόν ο αρχαίος λεξιλογικός θησαυρός πρέπει να είναι πηγή πλουτισμού της νέας μας γλώσσας. Φυσικά, μας χρειάζονται οι αρχαιότερες λέξεις όταν δεν έχουμε στη γλώσσα μας τις λέξεις που μας χρειάζονται. [...] Θα χρησιμοποιήσουμε, λ.χ., το αρχαιότερο *απλώς* από το *απλά* για να δηλώσουμε το «μόνο» και θα αφήσουμε το *απλά* να σημαίνει «με απλότητα». *Απλώς σου το είπα, δεν επιμένω. Το κείμενο αυτό είναι απλά γραμμένο*, δηλ. «με απλότητα γραμμένο». Με την ίδια μεθοδικότητα διακρίνει με επεξηγηματικά παραδείγματα τα *αδιάκριτα-αδιακρίτως, έκτακτα-εκτάκτως*. Στα επιρρήματα σε *-α* και *-ως* επανέρχεται σε διάφορα άρθρα. Βλ. *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, σελ. 185: «*Περνούμε εδώ ευχάριστα. Ευχαρίστως να κάμω ό,τι μου λες. Δεν χρειάζεται να τα εκδημοτικίσουμε όλα*». Επισημαίνει (σελ. 95) ότι όλες οι γλώσσες έχουν αρχαϊστικές εκφράσεις σαν απολιθώματα και είναι ευπρόσδεκτες, όπως *αβρόχοις ποσί, εφ' όρου ζωής, άπαξ διά παντός*. Στην ίδια σελ. επισημαίνει: «Ο Τριανταφυλλίδης, που μερικοί καμιά φορά τον κακίζουν αντί να τον ευγνωμονούν για το σημαντικό του έργο, έχει διακηρύξει τούτο: ότι 'τα πλατύτερα λαϊκά στρώματα (θα έλεγα εγώ σήμερα: και ο ίδιος ο μαθητής του σχολείου) πρέπει να πλουτίσουν το γλωσσικό θησαυρό τους και με λόγιες λέξεις'». Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα (σελ. 134): «*λίθος δε λέμε, δεν αγνοούμε όμως τις λέξεις λιθογραφία, λιθοβολισμός, απολίθωμα, νεολιθικός*». Στο βιβλίο *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή* επαναλαμβάνει (σελ. 48): «Έχουμε στη διάθεσή μας πλούσιο ορυχείο απ' όπου μπορούμε να αντλήσουμε σε κάθε-μας ανάγκη: την αρχαία ελληνική γλώσσα. Γιατί κανείς δεν προγράφει μian αρχαία λέξη, ή και μεταγενέστερη ή και βυζαντινή, αν είναι απαραίτητη στο γραπτό μας λόγο».

Ο Κριαράς θεωρεί (σελ. 23) χειρότερη την τερατώδη, όπως την αποκαλεί, γενική *του γράφοντα* (σαν να υπήρχε ονομαστική ο *γράφοντας*) από την αρχαϊστική γενική *του*

γράφοντος. Σε άλλο σημείο (σελ. 135) παρατηρεί: «Τερατωδία θα κάναμε αν λέγαμε και γράφαμε *ευγνώμονες μαθητές, ευγνώμωνων μαθητών*. Προσωπικά λέω: *αισθάνομαι ευγνωμοσύνη για κάποιον*. Γιατί και το *ευγνώμονας* δεν με ικανοποιεί. Είναι ανεκτό ίσως το *ευγνώμονας μαθητής*. Θα πούμε άραγε: *ευγνώμονας μαθήτρια*; Θα ήταν αληθινό τέρας».

Ο σοφός καθηγητής δεν συμμερίζεται την άποψη ότι οποιοδήποτε λάθος πρέπει να θεωρείται σωστό επειδή ορισμένοι το λένε ή το γράφουν. Κάποιος του πρότεινε να θεωρηθεί σωστό το *συναινούντων μαζών* (σελ. 32) αφού χρησιμοποιείται συχνά. Η απάντησή του: «Το λάθος αυτό δεν είναι από κείνα, που, όταν συχνά επαναλαμβάνονται, μπορούν να επικρατήσουν οριστικότερα». Πράγματι, η εσφαλμένη χρήση των κλιτικών παραδειγμάτων της μετοχής έχει τόσο γενικευτεί που είναι υποχρέωσή μας να επισημαίνουμε το σοβαρό αυτό λάθος. Το παράδειγμα *των υπαρχόντων λύσεων* βρίσκεται στην ίδια σχεδόν στατιστική συχνότητα με το ορθό *των υπαρχουσών λύσεων*. Με το ίδιο σκεπτικό επισημαίνει (*Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, σελ. 173): «Είπαμε να απλοποιήσουμε την ορθογραφία σε ορισμένες περιπτώσεις, όχι όμως και να πάμε στην άλλη άκρη, να γράφομε ανορθόγραφα. Εκαταργήσαμε το 'η' και το 'ω' της υποτακτικής και τα αντικαταστήσαμε με το 'ει' και το 'ο'. Δεν μπορούμε όμως να γράφομε 'ζητείστε', 'κρατείστε' και τα ανάλογα».

Κατηγορήθηκε ότι επιμένει στον σχηματισμό των θηλυκών *συγγράφισσα* (έτσι έγραφε ο Γρηγ. Ξερόπουλος στη 'Διάπλαση των παιδών') *γραμμάτισσα, ταμίισσα*. Στη σελ. 35 είναι σαφής: Οι τύποι αυτοί «δεν βρίσκουν επιδοκιμασία και δεν γίνονται δεκτοί». Ο Κριαράς παρατηρεί (σελ. 32): Λέμε *πρέπει να φύγω*, αλλά στον αόριστο, επειδή το *πρέπει* δεν έχει αόριστο, χρησιμοποιούμε τον αόριστο άλλου ρήματος και λέμε: *χρειάστηκε να φύγω*, διάκριση όμως που μάλλον δεν ισχύει πια.

Σχετικά με την κατάχρηση του *που* ο Κριαράς προτείνει (σελ. 87-88) με διδακτικά παραδείγματα «να κόψομε τη μεγάλη φράση σε μικρότερες, που να μη συνδέονται μεταξύ τους», επισημαίνοντας ότι «οι παλαιότεροι καθαρολόγοι ούτε το *οποίος* καταδέχονταν, τους έφτανε το καθαυτό αρχαίο *όστις*». Με τον ίδιο έξοχο τρόπο (βλ. σελ. 96) δείχνει πως μπορεί να αποφύγει κανείς τις πολλές γενικές σε μια προτασιακή δομή. Το θέμα της συνίτησης τον απασχολεί εκτενώς (βλ. σελ. 88 κ.ε., σελ. 146 κ.α.) τονίζοντας ότι «την αγαπά η δημοτική, ενώ η καθαρεύουσα δεν την συμπαθούσε». Υποδεικνύει το σωστό *ηλίου φαινότερο* και όχι *ήλιου, αλήθεια*, αλλά *τιμή αληθείας*. Η προτίμησή του σε τύπους, όπως να *κάναμε*, αντί να *κάνουμε, μιλούμε* αντί *μιλάμε*, αποτελούν ίσως κατάλοιπα της κρητικής του καταγωγής.

Ο νηφάλιος τρόπος με τον οποίο βλέπει ο Κριαράς τα πράγματα αποτυπώνεται στο ακόλουθο παράθεμα (*Τα πεντάλεπτά μου*, σελ. 96): «Το λεξιλόγιο ενός λαού πρέπει να μένει

πλούσιο και ευκίνητο, να έχει μίαν ιδιότυπη ρευστότητα. Κανονικό είναι το φαινόμενο λέξεις να ξεχνιούνται, λέξεις ζωντανότερες κατά καιρούς να επικρατούν, λέξεις ξεχασμένες να αναζωογονούνται και να αναζωογονούν τη γλώσσα. [...] Ο αποκλεισμός και η αποκλειστικότητα φτωχαίνουν τη γλώσσα». Λίγο πιο κάτω (σελ. 99) παρατηρεί: «Ο Ψυχάρης βέβαια κήρυττε τη μονοτυπία με κάποια αποκλειστικότητα».

Ως Πρόεδρος της Επιτροπής που εισηγήθηκε το μονοτονικό σύστημα (1982) δέχτηκε ανοίξεις επιθέσεις, στις οποίες γενικά δεν απαντούσε. Ξέρω ότι τον είχε ενοχλήσει η τοποθέτηση του Κορνήλιου Καστοριάδη, επειδή ακριβώς προερχόταν από ένα αριστερό στοχαστή που είχε ευρύτητα σκέψης. Πρόκειται για την παρακάτω δήλωση που έκανε κατά την επίσκεψή του στον Βόλο στις 16.2.1989 και στην οποία δόθηκε μεγάλη δημοσιότητα: «Αυτοί, οι Κριαράς και οι άλλοι, τα κτήνη τα τετράποδα που έκαναν αυτές τις μεταρρυθμίσεις -αυτό παρακαλώ να γραφεί στις εφημερίδες- δεν ξέρουν τι είναι γλώσσα». Λίγες μέρες αργότερα είχα την ευκαιρία κατά τη διάρκεια δείπνου, σε πολύ στενό κύκλο, ύστερα από ομιλία που έκανε στο Ρέθυμνο, προσκεκλημένος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, να συζητήσω μαζί του το θέμα του μονοτονικού για την ιστορική εξέλιξη του οποίου δεν φαινόταν να είναι ενήμερος. Βρέθηκε πραγματικά σε αμηχανία και αποκόμισα την εντύπωση ότι μετάνιωσε για τους σκληρούς αυτούς χαρακτηρισμούς του, που ξεστόμισε προφανώς σε μια στιγμή που είχαν οξυνθεί τα πνεύματα και δεν απηχούσαν το ήθος του Καστοριάδη. Ο Ε.Ν. Μόσχος βιβλιοκρίνοντας *Τα πεντάλεπτά μου (Νέα Εστία*, τεύχ. 1516, 1.9.1990) παρατηρεί (σ. 1187): «Το μονοτονικό ... αλλοίωσε πολύ τη μορφή της γλώσσας μας και οδήγησε ακόμα σε πολλά αδιέξοδα (ιδίως με τα παραθέματα από πολυτονικά κείμενα), έτσι ώστε να μπορούμε να πούμε ότι εδημιούργησε πολύ περισσότερα προβλήματα από όσα έλυσε. Ένα οικοδόμημα που κράτησε 2.000 χρόνια είναι υποχρεωτικά 'διατηρητέο' και δεν μπορείς να το 'κατεδαφίσεις' από τη μια μέρα στην άλλη». Η μεταφορά αυτή είναι επιτυχημένη με την έννοια ότι ο βιβλιοκριτικός αναγνωρίζει τη μουσειακή αξία του πολυτονικού. Οι σύγχρονες πόλεις δεν μπορεί να αποτελούνται μόνο από διατηρητέα κτίρια. Η γλώσσα εξελίσσεται και οι απόψεις μας γι' αυτή προσαρμόζονται στα εκάστοτε νέα κοινωνικά, και όχι μόνο, δεδομένα. Η κατάργηση του μονοτονικού, όπως επιμένουν ακόμα ορισμένοι, είναι εντελώς ουτοπική. Άλλα είναι τα πραγματικά προβλήματα της γλώσσας μας, τα οποία παρουσίασε εκτενώς ο Κριαράς, προτείνοντας μάλιστα νηφάλιες, πειστικές και αποτελεσματικές λύσεις.

Με την ιδιότητα του Προέδρου (1982) της εικοσαμελούς Επιτροπής για τη μεταφορά στη δημοτική των σημαντικότερων νομικών κωδίκων, έργο χρονοβόρο και απαιτητικό, υπήρξε καθοριστική η συμβολή του στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων.

Ως **ιστορικός γλωσσολόγος και διαλεκτολόγος**, ιδιαίτερα στις πρώτες τρεις δεκαετίες του επιστημονικού του βίου, πρόσφερε σημαντικό έργο το οποίο δεν είναι πολύ γνωστό. Περιορίζομαι να αναφέρω εδώ τη μελέτη του «Συμβολή εις τα νεοελληνικά τοπωνύμια», *Αθηνά* 14, 1932, γραμμένη στην καθαρεύουσα, όπως και άλλες παλαιότερες μελέτες του, αφού τα περισσότερα επιστημονικά περιοδικά δεν δημοσίευαν εργασίες στη δημοτική. Στη σελ. 171 αναφέρει τα ακόλουθα: «Είναι σήμερον υφ' όλων ωμολογημένη η σημασία την οποίαν έχει η έρευνα των παρωνυμίων διά την μελέτην της γλώσσης μας, όπως και διά τον καθορισμόν της κοινωνικής αναπτύξεως εκάστου τόπου εις τον οποίον τα παρωνύμια απαντώνσιν». Ο Κριαράς αποδεικνύεται άριστος γνώστης της σχετικής βιβλιογραφίας, ελληνικής και ξένης. Τα παρωνύμια που μελετά προέρχονται από τον Αδάμαντα της Μήλου και από το χωριό Αφράτα της επαρχίας Κισάμου Κρήτης. Το παρωνύμιο *θράψαλος*, κυριολεκτική σημασία «μεγάλο καλαμάρι» και μετφ. «τεμπέλης» στη Μήλο, «παχύς» στην Κάρυστο, παρουσιάζεται αναλυτικά με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την ιστορία της λέξης. Τα ερμηνεύματα είναι σύντομα και ουσιαστικά. Από τον Αδάμαντα: *γερμανός* «ξανθός», *κοκκίνης* «πυρρόθριξ», *λεξικό* «διά το αρχα□ζειν κατά την ομιλίαν της», *χασές* (ειρων.) «για πολύ μαύρο άτομο». Από την Κρήτη: *κατσούλης* «διά τους γαλανούς οφθαλμούς», *κούτουλος*: «διότι ήτο μετωπίας. Και επώνυμον *Κουτούλης, Κουτουλάκης*».

3. Βυζαντινολόγος

Παρά το γεγονός ότι ο Κριαράς δεν θεώρησε ποτέ τον εαυτό του βυζαντινολόγο, το σχετικό ερευνητικό του έργο είναι εντυπωσιακά πλούσιο, όπως φαίνεται από την αποτίμηση του έργου του από τους ειδικούς.¹¹ Εδώ αναφέρω ενδεικτικά μόνο ότι η διδακτορική του διατριβή *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου* (1938) άνοιξε νέους δρόμους στην έρευνα. Αξεπέραστες είναι οι εκδόσεις: *Τα θεατρικά* του Πέτρου Κατσαίτη (1950), *Βυζαντινά Ιπποτικά Μυθιστορήματα* (1955), η *Πανώρια* του Γεωργίου Χορτάτση (αναθεωρημένη έκδοση με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, 2007) και το *Ανακάλημα της Κωνσταντινόπολης* (2012). Τα *Μεσαιωνικά Μελετήματα*, τ. Α' - Β', Θεσσαλονίκη 1988: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, είναι καρπός πολύχρονων και πολύμοχθων ερευνών.

---

¹¹ Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Ο Εμμανουήλ Κριαράς ως βυζαντινολόγος», *Θαλλώ*, 4, 1992, 106-112 και Στέφανος Κακλαμάνης, «Ο Εμμανουήλ Κριαράς ως μελετητής της δημόδους μεσαιωνικής και αναγεννησιακής λογοτεχνίας», *Σύγκριση/Comparaison* 15, 2004, 12-21.

4. Νεοελληνιστής

Το ζηηρό ενδιαφέρον του Κριαρά για τη νεοελληνική λογοτεχνία εκδηλώθηκε από τα μαθητικά του χρόνια.¹² Η μονογραφία του για τον Σολωμό, η οποία είχε ολοκληρωθεί το 1948 και τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1957, είναι μεθοδολογικά άψογη. «Παρέχει μεθοδικά οργανωμένο και κριτικά υπομνηματισμένο όλο το αναγκαίο γραμματολογικό υλικό πάνω στο οποίο θα βασιστεί ένας γόνιμος συσχετισμός ανάμεσα στον άνθρωπο και το έργο», όπως παρατηρεί ο Γιάννης Χατζίνης (*Νέα Εστία*, τεύχ. 723, 15.8. 1957, 1216-1217). Η δεύτερη έκδοση, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος – το έργο*, Αθήνα 1969: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, ριζικά αναθεωρημένη, αποτελεί το αναγκαίο υπόβαθρο για την προσέγγιση του σολωμικού έργου.

Κατά τον Κριαρά (σελ. 120) ο Σολωμός «δεν είναι ο ποιητής που ζωγραφίζει την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά εκείνος που μεταμορφώνει και εξιδανικεύει τα στοιχεία της, δίνοντας προνομιακή την κυριαρχία του πνεύματος πάνω στην ύλη. Το καλλιτεχνικό του αποτέλεσμα είναι τις περισσότερες φορές θαυμαστό γιατί η μεταμόρφωση και η εξιδανίκευση το 'λυτη δε γίνεται με λογικά στοιχεία, αλλά μόνο με το βαθύτερο λυρικό στοιχείο που κλείνει το δικό του όραμα της πραγματικότητας. Με τον τρόπο αυτόν μπορούσε να πετυχαίνει εκείνο που έλεγε ο Καλοσγούρος 'φυσικοποίηση της ιδέας'». Πιστεύει (σελ. 123) ότι «το σημαντικότερο δίδαγμα που βγαίνει από το σολωμικό έργο δεν είναι τόσο το ιδεολογικό του περιεχόμενο, [...] όσο ο ασυμβίβαστος τρόπος που αντίκρυζε τα προβλήματα της τέχνης [...] η ασίγηστη προσπάθειά του για την καλλιέργεια της τέλει, της άψογης μορφής». Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον εθνικό μας ποιητή όπως ακριβώς ήταν: νευρικός, δύστροπος και ευαίσθητος χαρακτήρας, ωραιοπαθής, με μονοκόματη ιδιοσυγκρασία. Περνούσε ευχάριστα μιλώντας με παιδιά ή παίζοντας με ζώα, ενώ δεν ανεχόταν την παρουσία συνανθρώπων του. Δεν διστάζει να αναφερθεί στο πάθος του για το κρασί και σε άλλα «σκιερά σημεία του χαρακτήρα του που θάμπωναν κάπως την ηθική του προσωπικότητα». Ο Κριαράς δεν φώτισε με τον ίδιο τρόπο τη σκιερή πλευρά της ζωής του Ψυχάρη. Το επιμύθιο (σελ. 126) της έρευνας του Κριαρά επιβεβαιώνει το διεισδυτικό του πνεύμα: «Στο ηθικό μεγαλείο που διαπερνά το έργο του θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κανείς πως διοχετεύτηκε η προσπάθειά του Σολωμού για την ατομική του λύτρωση, που θα την επιζητούσε καθώς τον πίεζαν οι ανθρώπινες αδυναμίες του».

Ο Νίκος Καζαντζάκης του γράφει από τις Antibes στις 10.4.1957 (*Επιστολές λογίων*, 2007,

---

¹² Για μια πρώτη ουσιαστική προσέγγιση βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ο νεοελληνιστής Κριαράς», *Θαλλώ*, 4, 1992, 113-118.

σελ. 197): «Αγαπητέ σοφέ φίλε και Κρητικέ, Με απληστία διάβασα το Σολωμόσου. Μου άρεσε γιατί είναι 'νηφάλιος', δεν τον έγγραψε κανένας εκστατικός δερβίσης, μα ένας νους δίκαιος, που παϊνάει τα θαμαστά και δε συχωρά τ' ασυχώρετα. Αφτό θα πει Κρητικός».

Ο Παλαμάς βρέθηκε πολλές φορές στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος του Κριαρά με αποκορύφωμα τη μονογραφία *Κωστής Παλαμάς*, Αθήνα 1997, όπου εξετάζονται οι αγώνες του εθνικού μας ποιητή για τον δημοτικισμό, αλλά και η ύστερη κάμψη της αγωνιστικής του διάθεσης. Αναφέρεται, επίσης, σε επίκαιρα θέματα της πνευματικής ζωής και τη στάση του Παλαμά, διαφωτίζοντας σημαντικές πλευρές της προσωπικότητάς του. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι σε ομιλία του το 1947 στη μεγάλη αίθουσα του πανεπιστημίου Poitiers στη Γαλλία παρουσίασε την πορεία των γραμμάτων μας στα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια με αναφορά στο έργο και την προσωπικότητα του Παλαμά. Όπως μας διηγείται ο ίδιος («Ο Παλαμάς και οι ξένοι», *Νέα Εστία* τεύχ. 80, 1 Ιανουαρίου 1960, σελ. 62), μετά το τέλος της ομιλίας του ένας κύριος από το ακροατήριο τον ρώτησε «Γιατί δεν είπατε, κύριε, ότι ο Παλαμάς ήταν ο μεγαλύτερος Ευρωπαίος ποιητής στα τελευταία χρόνια;» - Άφησα να το πήτε εσείς», του είπα μειδιώντας». Στα *Πεντάλεπτά μου* (σ. 90) αναφέρεται στους νεολογισμούς του Παλαμά: ουσιαστικά: *αρχοντονιός, κακομάγισσα, ακρούρανα, αστραποπέρασμα*. Επίθετα: *αετοκρέμαστος, ονειροσκαλιστής, καστροπύργωτος*. Ρήματα: *αεροζυγιάζομαι, αστραποφέγγω*.

5. Συγκριτικός γραμματολόγος

Ως μη ειδικός δεν θα ασχοληθώ με τη συμβολή του Κριαρά στη συγκριτική γραμματολογία. Θα ήθελα απλώς να αναφέρω ότι στη *Νέα Εστία* (τόμος 43, τεύχ. 502, 1 Ιουνίου 1948, σελ. 736) παρουσίασε τα περιοδικά *Επιθεώρηση συγκριτικής γραμματολογίας* και *Επιθεώρηση των νεοτέρων λογοτεχνιών*, τονίζοντας: «Με θλίψη διαπιστώνεται η συνεχής απουσία Ελλήνων από τον κατάλογο των συνεργατών του [πρώτου] περιοδικού μολονότι τα θέματα που θα μπορούσαν να θιγούν από Έλληνες μελετητές είναι άπειρα». Στο τέλος απευθύνει έκκληση να προωθηθεί η νέα επιστήμη στην Ελλάδα. Αξιωματημένα είναι τα άρθρά του «Συγκριτική γραμματολογία, Ορολογία – Σκοποί διδασκαλίας», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1326, 1 Οκτωβρίου 1982, σσ. 1276-1280 και «Από την προϊστορία της συγκριτικής γραμματολογίας στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1451, Χριστούγεννα 1987, σσ. 11-13. Η Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας αφιερώνει το τεύχος αρ. 15, 2004, του περιοδικού της *Σύγκριση/Comparaison* στον Εμμανουήλ Κριαρά, όπου μπορεί να δει κανείς με μια πρώτη ματιά την εντυπωσιακή συμβολή του και στο χώρο αυτό. Ο Ζαχαρίας Σιαφλέκης (σελ. 9) τονίζει χαρακτηριστικά: «Η προσφορά του Εμμ. Κριαρά καθόρισε την πορεία της Ελληνικής Συγκριτολογίας και σφράγισε για ένα μεγάλο διάστημα το ερευνητικό και διδακτικό

πρόσωπό της».

6. Κρητολόγος

Από μόνα τους τα κρητολογικά δημοσιεύματα του Κριαρά είναι αρκετά να τον καταξιώσουν ως σπουδαίο επιστήμονα καθώς άνοιξε δρόμους στην κριτική των κειμένων με τις υποδειγματικές εκδόσεις έργων της κρητικής λογοτεχνίας. Το πρώτο σχετικό δημοσίευμα, η κωμωδία *Στάθης* (1932) έδειξε το οξυδερκές πνεύμα και τον στέρεο φιλολογικό οπλισμό του νεαρού ερευνητή, ο οποίος είχε μελετήσει όλα τα σχετικά έργα. Στη διδακτορική του διατριβή *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου* (1938) αποδεικνύει ότι ο Κορνάρος είχε πρότυπο το γαλλικό κείμενο του μυθιστορήματος *Paris et Vienne* και ότι δεν πρόκειται για έμμεσο δανεισμό με τη μεσολάβηση πολύ μεταγενέστερης μετάφρασής του. Το 1940 προχώρησε σε υποδειγματική έκδοση του κρητικού ποιμενικού δράματος *Γύπαρις* ως ανωνύμου. Το 1975 κυκλοφόρησε η δεύτερη έκδοση του έργου με τον σωστό τώρα τίτλο *Πανώρια*. Ήδη από το 1953 είχε απορρίψει την άποψη ορισμένων ερευνητών ότι ο χαρακτήρας των έργων της κρητικής λογοτεχνίας είναι εθνικός και αναγεννησιακός. Ο ίδιος υποστήριξε τον λαϊκότροπο κατά βάση χαρακτήρα τους και ότι έχουν αρκετές ομοιότητες με τα δημοτικά έργα των τελευταίων αιώνων πριν από την Άλωση.

Η Κομνηνή Πηδώνια, στενή συνεργάτιδα του Κριαρά, αναφέρει ότι έχει δημοσιεύσει συνολικά πέντε εκδόσεις έργων της κρητικής λογοτεχνίας του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, 46 μελέτες και άρθρα γενικά και ειδικά για έργα της ίδιας περιόδου και 8 βιβλιοκρισίες της ίδιας κατηγορίας. Για τον Ερωτόκριτο και τον Κορνάρο έγραψε 18 μελέτες και άρθρα και για τον Χορτάση 10 (βλ. «Το κρητολογικό έργο του Εμμανουήλ Κριαρά», *Αναζητήσεις*, τεύχ. 10, 2006, 18-23, βλ. ιδιαίτερα σελ. 20-21). Όπως επισημαίνει εύστοχα η Πηδώνια (σελ. 23), «Τέλος δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι και το μεγαλύτερο και γνωστότερο έργο του, το μεγάλο *Λεξικό της μεσαιωνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669* σε πάρα πολύ μεγάλο ποσοστό αφορά την κρητική λογοτεχνία και ευρύτερα την κρητική γραμματεία της εποχής της βενετοκρατίας. Ενδεικτικές είναι άλλωστε και οι χρονολογίες του τίτλου και μάλιστα το 1669, χρονιά που πέφτει το Κάστρο και ολόκληρη η Κρήτη στους Τούρκους και που με αυτή θεωρείται ότι κλείνει η συγκεκριμένη περίοδος της κρητικής, αλλά και η πρώτη περίοδος της νεοελληνικής λογοτεχνίας».

Οι δεσμοί του με την Κρήτη υπήρξαν ακατάλυτοι. Από εκεί πήγαζε το αδούλωτο πνεύμα του και η βαθιά δημοκρατική του συνείδηση. Με υπερηφάνεια μας έλεγε ότι το 1916, δεκάχρονο παιδί, τον είχε πάει ο πατέρας του σε ένοπλο συλλαλητήριο στα Χανιά όπου μιλούσε ο Βενιζέλος, έχοντας τον Κουντουριώτη δεξιά και τον Δαγκλή αριστερά». Με την ίδια συγκίνηση αναπαλούσε τη μορφή του Εθνάρχη: «Μετά το '28 στο σιντριβάνι στα Χανιά του

έβγαλα το καπέλο μου. Τότε φορούσαμε καπέλα». Τον Οκτώβριο του 2006, ένα μήνα πριν συμπληρώσει έναν αιώνα ζωής, με νεανικό σφρίγος ανεβήκαμε μαζί, με την εκλεκτή συντροφιά του φίλου του Κώστα Μουτζούρη και της συζύγου του Μαρίας Πατρελάκη στο Θέρισσο, το επαναστατικό ορμητήριο του Ελευθερίου Βενιζέλου, θέλοντας να αποτίσει φόρο τιμής στην αγέραστη μνήμη του.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι κατά την επίσημη υποδοχή του στην Ακαδημία Αθηνών ως αντεπιτέλλοντος μέλους (23 Νοεμβρίου 1982) επέλεξε ως θέμα της ομιλίας του τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τη δημοτική γλώσσα.¹³ Η ομιλία αυτή, καρπός πολύχρονης έρευνας, είναι θεμελιακή για την κατανόηση των γλωσσικών πεποιθήσεων του Βενιζέλου και των αντιφατικών αποφάσεών του. Το συλλαλητήριο που υποκίνησε ο Μιστριώτης τον Φεβρουάριο του 1911 εναντίον των δημοτικιστών και του Βενιζέλου, ο οποίος είχε το θάρρος να παρουσιαστεί μπροστά στο πλήθος που τον έβριζε και τον αποκαλούσε «μαλλιαρό», αποτέλεσε τον καταλύτη που τον οδήγησε στην απόφαση να περάσει στο Σύνταγμα το ανελεύθερο άρθρο για τη γλώσσα. Ο Κριαράς τονίζει ότι (σελ. 86) «Ο Βενιζέλος μπροστά στο κύμα της αντίδρασης που φοβήθηκε μήπως καταποντίσει το σύνολο του ανορθωτικού του έργου, αναγκάζεται να υποχωρήσει». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος δεν έκανε δεκτό το αίτημα του Γεωργίου Χατζιδάκι, ο οποίος «ζητούσε να γίνει ρητός λόγος για τη γλώσσα της εκπαίδευσης, των διδακτικών βιβλίων, των αγορεύσεων στη Βουλή [...] Όμως ο Βενιζέλος αποκρούει το αίτημα προστασίας της γλώσσας της παιδείας, διακηρύσσοντας μάλιστα ότι ο Χατζιδάκις βρίσκεται σε μια διαρκή αντίφαση, γιατί πότε κλίνει προς το ένα και πότε προς το άλλο μέρος». Ο Κριαράς τονίζει (σελ. 87) ότι «Ο Βενιζέλος με τη μεταγενέστερη τακτική του απέναντι στη γλώσσα του ελληνικού λαού (ιδίως στα χρόνια 1917-20) είχε εξαγιστεί, νομίζω, για το 'αμάρτημα' του 1911». Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Κριαράς επανήλθε με νέα στοιχεία στα επίμαχα αυτά θέματα με μια μνημειώδη εργασία με τίτλο: «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το άρθρο του Συντάγματος για τη γλώσσα (1911)», *Φιλολόγος*, 137, 2009, 986-1027. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κεφάλαια «Η στάση του Βενιζέλου για τη γλώσσα» (σελ. 1007 κ.ε.) και «οι δημοτικιστές κρίνουν τον Βενιζέλο και το άρθρο του Συντάγματος» (σελ. 1015 κ.ε.). Οι ακραίοι δημοτικιστές καταδίκασαν ανεπιφύλακτα τη στάση του Βενιζέλου, ενώ οι μετριοπαθείς του Εκπαιδευτικού Ομίλου έκριναν νηφαλιότερα τις αποφάσεις του Βενιζέλου για το γλωσσικό, ενταγμένες στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής του. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης έδειξε πλήρη

---

¹³ Η ομιλία με τίτλο «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η δημοτική γλώσσα (1982)» αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλολόγος*, τεύχ. 123 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2006), 83-104, ανατύπωση από το βιβλίο *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*, Αθήνα 1986, 179-206.

κατανόηση για τις τοποθετήσεις του Εθνάρχη και ο Δελμούζος έκανε λόγο για «πολιτική πρόνοια». Κατά τον Κριαρά τη στάση του Βενιζέλου στη Βουλή το 1911 την υπαγόρευε το αίσθημα πολιτικού ρεαλισμού. Η έρευνα του 2009 για τον Βενιζέλο, την εκπόνηση της οποίας παρακολουθούσα από κοντά, συζητώντας επιμέρους θέματα με τον συγγραφέα, αποτυπώνει τη διαυγή και ώριμη σοφία του Κριαρά, ο οποίος σ' αυτή την προχωρημένη ηλικία επαναξιολόγησε την παλαιότερη βιβλιογραφία και αξιοποίησε τη νεότερη, προσφέροντας την τελευταία λέξη για ένα μείζον θέμα της ιστορίας του γλωσσικού ζητήματος.

7. Επιστολογράφος

Το εντυπωσιακό από κάθε άποψη επιστολικό αρχείο Κριαρά αποτελεί ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για την πνευματική, πολιτική και κοινωνική ζωή στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα και την ιστορία των ιδεών γενικότερα. Ο ίδιος φρόντισε όσο ζούσε να δημοσιεύσει μια σειρά τόμων με πολύτιμο υλικό.¹⁴ Ως αποδέκτης και συντάκτης επιστολών αποτελεί και πάλι ιδιάζουσα περίπτωση. Οι προσωπικότητες με τις οποίες διατηρούσε αλληλογραφία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό υπερβαίνουν τις χίλιες. Μια απλή ματιά στον Κατάλογο ονομάτων στο τέλος κάθε τόμου επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές.

Ο Νίκος Καζαντζάκης στέλνει επιστολή στον Κριαρά στις 12 Οκτωβρίου 1956, τον προσφωνεί «Αγαπητέ, σοφέ φίλε» και ζητά τη γνώμη του για διάφορες λέξεις που τον απασχολούσαν κατά τη μετάφραση του Δάντη. «Αναγκάστηκα να δημιουργήσω μια λέξη (ή μήπως υπάρχει;) 'βοράστρι' (κατά το κρητικό *μεράστρι: Αβγερινός*). 'Άστρο της Τραμονάνας' δε χωρούσε σ' ένα 11σύλλαβο (sic). [...] Η λέξη 'χεραγκαλιά' υπάρχει; 'αλαμπρτσέτα' ασκήμιζε το στίχο». Ο Κριαράς απαντά από τη Θεσσαλονίκη στις 6.11.1956: «Σεβαστέ μας δάσκαλε, Μεγάλη τιμή μου κάνετε να ζητάτε τη γνώμη μου σε γλωσσικά

---

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά τους τόμους: 1. Επιστολές Γεωργίου Ράλλη προς Εμμανουήλ Κριαρά. Εισαγωγικός πρόλογος, σχόλια και ευρετήρια: Εμμ. Κριαράς, Αθήνα 2006: Εκδόσεις της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου. 2. Αλληλογραφία. Επιστολές λογίων του εικοστού αιώνα, Θεσσαλονίκη 2007: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. 3. Αλληλογραφία Β'. Γράμματα επιστημόνων και λογοτεχνών του περασμένου αιώνα, 1925-2001, Αθήνα 2007: Πολύτυπο. 4. Αλληλογραφία Γ'. Νέα γράμματα λογίων του εικοστού αιώνα (1925-2001), Θεσσαλονίκη 2008. 5. Γράμματα ξένων μελετητών και άλλων λογίων Τόμος πρώτος (1938-1995), Αθήνα 2008: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. 6. Γράμματα ξένων μελετητών και άλλων λογίων, Τόμος δεύτερος (1936-1996), Αθήνα 2011: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. 7. Στιγμιότυπα πνευματικής πορείας (1974-1998), Θεσσαλονίκη 2008. 8. Από την αλληλογραφία Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου και Εμμ. και Αικ. Κριαρά. Τα σωζόμενα, Αθήνα 2008: Εκδόσεις της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, 1η έκδ. 2004. 9. Αλληλογραφία Ν. Ματσανιώτη - Ε. Κριαρά, Θεσσαλονίκη 2010: University Studio Press. 10. Νέες επιστολές και έγγραφα των ετών 1924-2010, Πειραιάς 2012: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαριδής. 11. Πρόσφατα Γράμματά μου σε Πρόσωπα και Ίδρύματα, Πειραιάς 2013: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαριδής.

ζητήματα που σας απασχολούν. Δεν ξέρω αν η γνώμη μου μπορεί να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από το αίσθημα και τη διαίσθηση ενός λογοτέχνη της δικής σας σειράς, που αισθάνεται το λόγο πηγαία να αναβρύζει από μέσα του και έχει ακόμα το δικαίωμα και τη δύναμη να πλάττη τη λέξη σύμφωνα με μια βαθύτερη φωνή».

Ο Γεώργιος Ράλλης σε επιστολή του με ημερομηνία 25.10.1984 κινδυνολογεί υπέρμετρα επιρρίπτοντας μονομερώς την ευθύνη στο αντίπαλο κόμμα: «... σήμερα όμως, με την ημιμάθεια, την επιπολαιότητα, την υπερβολή, την επιδίωξη δημιουργίας εντυπώσεων και τη χυδαιότητα στον γραπτό και προφορικό λόγο των περισσοτέρων υπουργών και βουλευτών καθώς και των στελεχών του ΠΑΣΟΚ απειλείται η ύπαρξη της γλώσσας μας και προσβάλλεται βάνουσα το γλωσσικό αισθητήριο του λαού. Και σεις, οι άκαμπτοι και άδολοι αγωνιστές για την επικράτηση της ζωντανής γλώσσας μας, δεν ψέγετε αυτή την κακομεταχείριση αλλά αντίθετα προσπαθείτε να τη δικαιολογήσετε». Ομολογία-βόμβα αποτελεί η πεποίθηση που εκφράζει σε επιστολή της 5^{ης} Οκτωβρίου 2005: «Διάβασα το βιβλίο 'Αρχαία Ελληνική Γλώσσα' που διδάσκεται στη Α' Γυμνασίου, το περιεχόμενο του οποίου επιβεβαιώνει πλήρως την άποψή μου καθώς και τη δική σας, ότι η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στο Γυμνάσιο θα έπρεπε να αποφευχθεί». Για το θέμα αυτό, για το οποίο αδικώς επικρίθηκε πολλές φορές –μερικοί έφτασαν στο σημείο να υποστηρίξουν ότι επεδίωκε την αποκοπή από τις ρίζες μας- οι απόψεις του ήταν σαφείς: Βλ. ενδεικτικά *Τα πεντάλεπτά μου*, σελ. 139: «Η σημερινή γλωσσική κατάσταση, που δεν είναι μόνο σημερινή, δε θεραπεύεται με την εισαγωγή των αρχαίων ελληνικών στο γυμνάσιο. Μια τέτοια καινοτομία αν αποφασίζονταν (sic), θα έφερνε γλωσσική σύγχυση στο μαθητή».

Η αλληλογραφία του με τον διαπρεπή καθηγητή της γλωσσολογίας και κορυφαίο λεξικογράφο Δημήτριο Γεωργακά επιβεβαιώνει την αμοιβαία εκτίμηση που συνέδεε τους δύο επιστήμονες. Στις 21.1.1940 ο Γεωργακάς γράφει από το Βερολίνο συγχαρητήρια επιστολή στον Κριαρά στη γερμανική γλώσσα για την εκλογή του στη θέση διευθυντή στο Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών (βλ. *Αλληλογραφία Γ'*, 2008). Το Υστερόγραφο της επιστολής της 12^{ης} Οκτωβρίου 1974 από το Grand Forks έχει ιστορικό ενδιαφέρον (βλ. *Επιστολές λογίων*, 2007): «Η ελεεινή και μικρά πολιτική της αμερικανικής κυβερνήσεως στο Κυπριακό μας έχει εξοργίσει όλους τους εδώ Έλληνες. Δυστυχώς και ο σημερινός πρόεδρος είναι μετριότητα χωρίς πρωτοβουλία και έτσι ο αμερικανογερμανοεβραϊός Kissinger κάνει ό,τι θέλει. Ελπίζω οι εκλογές της 5^{ης} Νοεμβρίου να τους δώσει ένα μάθημα-κόλαφο. Στις 29.10.1974 γράφει: «Αναθεμα στην πολιτική Kissinger!». Ο διαπρεπής γλωσσολόγος γράφει από το Grand Forks στις 21.2.1976 (βλ. *Επιστολές λογίων*, 2007): «Ναι, πολύ χάρηκα ότι και το δεξιό κόμμα του Καραμανλή είδε το φως και θα δώσει μια υπερκομματική λύση στο

γλωσσοεκπαιδευτικό πρόβλημα, αρκεί να μην αρχίσουν να νερώνουν τη μεταρρύθμιση οι επιτήδαιοι γραφειοκράτες και οι συντηρητικοί 'εθνικόφρονες'. Πρέπει ν' αφανιστούν υπογεγραμμένη, ψιλές και δασείες, βαρείες και περισπωμένες [...] αλλά και η ορθογραφία πρέπει να απλοποιηθεί πιο πολύ απ' ό,τι είχε προτείνει εδώ και 35 χρόνια ο μακαρίτης Τριανταφυλλίδης».

Οι επιστολές που απευθύνει στον Κριαρά ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών Νικόλαος Μασσανιώτης φέρνουν στην επιφάνεια τη βαθιά εκτίμηση και φιλία των δύο ανδρών. Ο καθηγητής Μασσανιώτης υπήρξε λαμπρός δημοτικιστής, λάτρης της λογοτεχνίας με εντελώς ασυνήθιστη ποιότητα λόγου και προβληματισμού. Την παραμονή των εκατοστών γενεθλίων του Κριαρά με κάλεσε στο γραφείο του στην Ακαδημία Αθηνών με την παράκληση να προσφέρω εκ μέρους του ένα δώρο (το βιβλίο του ακαδημαϊκού Χρύσανθου Χρήστου *Ο μύθος του Προμηθέα και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Ακαδημίας Αθηνών*) στον εορτάζοντα καθηγητή. Κάθισα απέναντί του και σε ένα περίπου λεπτό έγραψε ένα μικρό κείμενο να το διαβάσω στην ομήγυρη την επόμενη μέρα (28 Νοεμβρίου 2006) στη Θεσσαλονίκη, όπως και έγινε. Ο Κριαράς έχασε το δελτάριο με το κείμενο του Μασσανιώτη και απελπισμένος μου ζητούσε σε λίγες μέρες να του στείλω αντίγραφο, αν είχα. Ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Κριαρά το ανακάλυψα στο Αρχείο μου και το καταθέτω εδώ ως δείγμα ποιότητας νεοελληνικού λόγου, τρυφερότητας και ευαισθησίας του πρωτοπόρου Παιδίατρο και σπουδαίου Ανθρώπου: «Η εκατόχρονη μεγαλοσύνη δεν χρειάζεται πολλά για να ιστορηθεί. Ο Δάσκαλός μας είχε την εύνοια της φύσης και της μοίρας. Γονίδια που καλλιέργησε μέχρι την τελευταία εσχατιά. Είχε όραμα μεγαλόπνοο που το μετουσίωσε σε πραγματικότητα χάρη στο ευγενές, ακαταπόνητο πάθος για τα ελληνικά γράμματα, για την προκοπή του λαού μας. Με σεβασμό, αγάπη και τιμή Νίκος Μασσανιώτης». Στις 7 Μαΐου 2010 τηλεφώνησα στον Κριαρά για να του αναγγείλω με ανείπωτη θλίψη ότι πριν από λίγη ώρα πέθανε ο Νίκος Μασσανιώτης. Ακόμα ηχούν στα αυτιά μου τα κλάματά του.

Συμπέρασμα

Το όνομα του Εμμανουήλ Κριαρά θα μείνει με χρυσά γράμματα στην ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων ως ένα καθολικό πνεύμα που ήρθε από άλλες εποχές για να φωτίσει το παρόν και να καταυγάσει τον ορίζοντα του μέλλοντος. Η ζωή του ήταν ένα μυθιστόρημα. Όσο περνούν τα χρόνια θα μεγαλώνει ο θαυμασμός των επιγενομένων για το τιπάνιο έργο που επιτέλεσε. Δεν ήταν μόνο λαμπρός επιστήμονας. Είχε τη σπάνια ικανότητα να εκλαΐκεύει την επιστήμη του, να απευθύνεται στα ευρύτερα στρώματα του ελληνικού λαού, για την προκοπή του οποίου αγωνίστηκε, και να ασκεί υπεύθυνη γλωσσική αγωγή και παιδεία. Αγωνίστηκε σθεναρά για αξίες και ιδανικά με κύριο αίτημα την κοινωνική

δικαιοσύνη. Γνήσιος επαναστάτης από τα μαθητικά του χρόνια, δεν πρόδωσε τα δημοκρατικά του ιδεώδη ούτε εξαργύρωσε τις φυλακές και τις διώξεις. Διορατικός, ενάρετος, ανιδιοτελής, φιλόανθρωπος, γενναιόδωρος και απέναντι στους εχθρούς του, εξέπεμπε μια ασυνήθιστη λάμψη αταραξίας ψυχής και γαλήνης συνειδήσεως. Δικαίως τιμήθηκε εν ζωή με πλήθος ύψιστων διακρίσεων. Με το φωτεινό του παράδειγμα έδειξε ότι ο Άνθρωπος όταν αξιοποιήσει με θέληση, πάθος και αφοσίωση τις δυνατότητες του νου και της καρδιάς του, χωρίς να ορρωδεί μπροστά στις αντιξοότητες, μπορεί να φτάσει στα ακρότατα όρια της μεγαλοσύνης.